

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Γ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Θεσσαλονίκη 8-12 Δεκεμβρίου 1993

ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI

INSCRIPTIONS OF MACEDONIA

THIRD INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON MACEDONIA

Thessaloniki, 8-12 December 1993

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1996

THESSALONIKI 1996

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

V. ALLAMANI-SOURI - E. VOUTIRAS, New Documents from the Sanctuary of Herakles Kynagidas at Beroia	13
ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Αποσπάσματα επιγραφικών κειμένων Φιλίππου Ε' από την Αμφίπολη CHAIDO KOUKOULI-CHRYSSANTHAKI, Fragments of Inscriptions of Philip V from Amphipolis	40
SYLVIE LE BOHEC, L'apport des inscriptions de Macédoine (1940-1993) à la connaissance du règne de Philippe V	73
ΕΛΕΝΗ Π. ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ, Ηρωικοί απόηχοι σε δύο επιγραφές της Αρχαίας Λητής ELENI P. MANAKIDOU, Heroic Overtones in two inscriptions from Ancient Lete	84
ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, <i>Ναών εὐστύλων</i> , αποσπασματική επιγραφή των κλασικών χρόνων από τη Βεργίνα CHRYSSOULA SAATSOGLOU-PALIADELI, <i>Ναών εὐστυλων</i> , a Fragmentary Inscription of the Classical Period from Vergina	100
ANNA ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Διαλεκτικές επιγραφές της Χαλκιδικής, της Μακεδονίας και της Αμφιπόλεως ANNA PANAYOTOU, Dialectal Inscriptions from Chalcidice, Macedonia and Amphipolis	124
ΙΩΑΚΕΙΜ Α. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, Ωνή από την Βοττική IOAKEIM A. PAPANGELOS, A Purchase Agreement from Bottice	164
MICHEL SÈVE, Nouveautés épigraphiques au forum de Philippes: questions de méthode	173
ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ - ΤΑΣΟΣ ΜΠΕΛΛΑΣ, Οι χρονολογημένες επιγραφές της ρωμαιοκρατούμενης Μακεδονίας. (Ένα νέο πρόγραμμα επεξεργασίας δεδομένων) YANNIS TOURATSOGLOU - TASSOS BELLAS, The Dated Inscriptions from Macedonia under Roman Rule (A New Data-Processing Program)	184

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ
ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ, ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ¹

0. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σημασία των επιγραφών για τη μελέτη μιας διαλέκτου μεγάλωσε τα τελευταία χρόνια με την αλλαγή της οπτικής των γλωσσολόγων, καθώς και των μεθόδων προσέγγισης και ερμηνείας του γραπτού (και μέσω αυτού, κατά το δυνατόν, και του προφορικού) λόγου. Στη σύγχρονη διαλεκτολογία οι επιγραφές, ως άμεση και ασφαλέστερα χρονολογούμενη πηγή, έχουν, σε σύγχρονικό επίπεδο, μεγαλύτερη βαρύτητα στην περιγραφή της μελέτης μιας διαλέκτου και χρησιμεύουν ως λυδία λίθος για τον έλεγχο των στοιχείων άλλων πηγών, των γραμματικών και των λεξικών κυρίως. Για τους λόγους αυτούς η συνεισφορά ενός γλωσσολόγου σε ένα συνέδριο για τις επιγραφές της Μακεδονίας είναι (ή θα μπορούσε να είναι) η αποτίμηση των στοιχείων των επιγραφών με σκοπό τη σύνθεση και την ανάπλαση της γλωσσικής ιστορίας μιας περιοχής.

Και βέβαια αυτού του τύπου η μελέτη θα είχε, ίσως, μικρότερο ενδιαφέρον σε άλλες διαλεκτικές περιοχές του ελληνόφωνου χώρου. Για τη Μακεδονία όμως, αφενός η έως πολύ πρόσφατα έλλειψη πρωίμων — έστω προ των αρχών του 4ου αι. π.Χ. — επιγραφικών μαρτυριών, και αφετέρου οι περιορισμένες πληροφορίες της αρχαίας γραμματείας για τις διαλέκτους που ομιλούνταν στην περιοχή, καθιστά επιτακτική, νομίζω, μια τέτοια απόπειρα συνθέσεως, έστω και με τα λίγα, προς το παρόν, στοιχεία που διαθέτουμε. Επιπροσθέτως, τα εξωγενή προβλήματα, εννοώ το πολιτικό πρόβλημα της περιοχής, το οποίο ανέκυψε μεν κατά τον 19ο αι., αλλά επηρέασε δυσανάλογα (και ενοχλητικά) πολύ την ιστορία της περιοχής κατά την αρχαιότητα, συνεισέφεραν αποφασιστικά στην παραγνώριση — αν όχι στη διαστρόφη — της γλωσσικής ιστορίας του υπό συζήτηση χώρου.

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι επομένως αφενός η παρουσίαση των προ του 4ου αι. π.Χ. επιγραφών² από την υπό ευρεία έννοια Μακεδονία, στην πλειονότητά τους δημοσιευμένων τα τρία τελευταία χρόνια, αφετέρου η προσπάθεια ένταξης του υλικού αυτού σε ένα ιστορικό πλαίσιο που θα επιτρέψει τη μελέτη των κατά τόπους διαλέκτων και γραφών και περαιτέρω τη σύνθεση της γλωσσικής ιστορίας του υπό εξέταση χώρου.

Τα δεδομένα της μελέτης προέρχονται κατεξοχήν από θέσεις όπου βρέθηκαν

DIALECTAL INSCRIPTIONS FROM
CHALCIDICE, MACEDONIA, AND AMPHIPOLIS¹

0. INTRODUCTION

The importance of inscriptions for the study of a specific dialect has increased in recent years with the changing perceptions of linguists and evolving approaches to the interpretation of the written (and through it, as far as possible, the spoken) word. In modern dialectology, inscriptions, as an immediate and more certainly dated source, carry more weight, at a synchronic level, in an account of the study of a dialect, and serve as a touchstone for the data supplied by other sources, chiefly grammars and lexicons. For these reasons, what a linguist has to contribute to a conference on the Macedonian inscriptions is (or could be) an appraisal of the data from the inscriptions with a view to compiling and recreating the linguistic history of an area.

This kind of study might well be of lesser interest in other dialectal areas of the Greek-speaking world. But for Macedonia, the lack until very recently of early (pre-4th c. BC) epigraphical evidence on the one hand, and the limited information ancient writings supply about the local dialects on the other, make an attempt at such a compilation imperative, I think, even with the few data available at present. Furthermore, exogenous problems — by which I mean the region's political problem, which, although it arose in the nineteenth century, has had a disproportionate (and vexatious) effect on the region's history in the ancient period — have played a decisive part in the misinterpretation — if not the distortion — of the linguistic history of the area in question.

The aim of this study is therefore, on the one hand, to present the pre-fourth-century BC inscriptions² from Macedonia in the broadest sense (most of them published within the last three years) and, on the other, to attempt to incorporate all this material in a historical framework that will make it possible to study the various local dialects and scripts and to compile the linguistic history of the area under examination.

The data for this study come primarily from sites where inscriptions have been found. The list does not include cities from which we have only numismatic material (usually with the ethnic or an epithet derived from the ethnic), mainly because specialists are still reassessing the precise dating of most of the coins³.

επιγραφές. Δεν συμπεριελήφθησαν στον κατάλογο οι πόλεις για τις οποίες έχουμε μόνο νομισματικό υλικό (συνήθως με το εθνικό ή ένα επίθετο που παράγεται από το εθνικό), κυρίως επειδή η ακριβής χρονολογία των περισσότερων νομισμάτων είναι ακόμα αντικείμενο αναπροσδιορισμών από τους ειδικούς³.

0.1. Εισαγωγικά για τις επιγραφές της Χαλκιδικής

Στη Χαλκιδική έχουν βρεθεί, μέχρι στιγμής, τα περισσότερα παλαιότερα κείμενα.

Μέχρι πολύ πρόσφατα η έρευνα της περιοχής αυτής αντιμετώπιζε ένα σοβαρό πρόβλημα, την εκκίνηση από προκατασκευασμένες, θα έλεγα, θέσεις για την ευβοϊκή ή όχι προέλευση των αποίκων της⁴. Όμως, όλη η σχετική φιλολογία έχει στηριχθεί σε ένα κείμενο των αρχών του 4ου αι. π.Χ.⁵ από την Όλυνθο, ως εάν η πόλη αυτή συνόμιζε (και σε ένα κείμενο σχετικά ύστερο!) όλον τον αποικισμό της Χαλκιδικής. Αντιλαμβάνεται κανείς πόσο είναι, συχνά, σαθρά στην ουσία τα επιχειρήματα και πόσο μεγάλο το ποσοστό αυθαιρέτων εκτιμήσεων όταν οι σχετικές πληροφορίες των αρχαίων πηγών είναι λιγοστές⁶.

Σε παλαιότερες μελέτες⁷ επιχείρησα: I. περιγραφή των αλφαβήτων που χρησιμοποιήθηκαν στη Χαλκιδική, II. τη διαλεκτική τους αποτίμηση, III. εκτίμηση της επίδρασης της αττικής Κοινής στις κατά τόπους διαλέκτους. Στην παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται, βάσει των επιγραφών κυρίως, η συμπλήρωση με το υλικό και άλλων θέσεων της εικόνας της διάδοσης της γραφής και της γλωσσικής εξέλιξης στη Χαλκιδική μέχρι τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

0.2. Εισαγωγικά για τις επιγραφές της Μακεδονίας

Το πρόβλημα της Μακεδονίας αυτής καθαυτής είναι πιο σύνθετο: η μέχρι πρό τινος παντελής έλλειψη διαλεκτικών κειμένων ή απλώς κειμένων αρχαιότερων των αρχών του 4ου αι. π.Χ. (με την εξαίρεση των επιγραφών επί των βασιλικών κοπών του 5ου αι.)⁸, συνεπικουρούντος του πολιτικού προβλήματος για το οποίο μίλησα στην αρχή, συνετέλεσαν, μεταξύ άλλων, στη διαστροφή του προβλήματος της γλώσσας των αρχαίων Μακεδόνων. Ανασχετικός παράγων υπήρξε επίσης το γεγονός ότι, με λίγες εξαιρέσεις, οι ιστορικοί, που ως πρόσφατα σχεδόν μονοπωλούσαν την έρευνα όλων των τομέων της αρχαιολογίας της Μακεδονίας, εξετάζουν την περιοχή αυτόνομα και στεγανά, χωρίς σύνδεση με τον περιβάλλοντα γεωγραφικό χώρο⁹, μεταξύ άλλων τον αποικιακό· η Πιερία, η Χαλκιδική και οι εκβολές του Στρυμόνα ήσαν περιοχές με τις οποίες όχι μόνο γειτνίαζαν οι Μακεδόνες, ήδη από τα τέλη τουλάχιστον του 6ου και από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., κατά περίπτωση, αλλά και αποτελούσαν μαζί τους τμήμα της περσικής αυτοκρατορίας στην Ευρώπη, από τα τέλη του 6ου αι. μέχρι την αποχώρηση των Περσών, μετά τη λήξη των περσικών πολέμων.

0.1. Introductory remarks on the inscriptions from Chalcidice

Most of the older texts, so far, have been found in Chalcidice.

Until very recently, research in this area was seriously handicapped by what one might term preconceived ideas about whether or not the inhabitants originated from Euboea or not⁴. Yet all the relevant output has been based on a single text of the early fourth century BC⁵ from Olynthus, as though that city epitomised (and in a relatively late text, moreover) the whole colonisation of Chalcidice. It is obvious just how essentially weak are the arguments and how high the proportion of arbitrary judgements when the ancient sources provide relatively little information⁶.

In previous studies⁷, I have tried: i) to describe the alphabets used in Chalcidice; ii) to appraise them from a dialectal point of view; and iii) to assess the influence of Attic *koine* on the various local dialects. In this paper, chiefly on the basis of the inscriptions, I use material from other sites to try to complete the picture of the spread of writing and linguistic development in Chalcidice up to the end of the fifth century BC.

0.2. Introductory remarks on the inscriptions from Macedonia

The problem with regard to Macedonia *per se* is more complex: the until recently complete absence of dialectal texts, or indeed any texts from before the fourth century BC (apart from the inscriptions on royal coins of the fifth century)⁸, coupled with the political problem mentioned earlier, has, among other things, helped to distort the issue of the ancient Macedonians' language. A further obstacle has been the fact that, with few exceptions, historians – who until recently have virtually monopolised research into all aspects of ancient Macedonian history – have treated the region as a separate, discrete entity, without relating it to its geographical surroundings⁹, including the colonies. Pieria, Chalcidice, and the mouth of the Strymon were not only the Macedonians' immediate neighbours from at least the late sixth or early fifth century BC, but all together they formed part of the Persian Empire in Europe from the end of the sixth century until the Persians departed after the end of the Persian Wars.

0.3. Introductory remarks on the inscriptions from the area around the mouth of the Strymon

With regard to Amphipolis, as also to Chalcidice, all the literature – or perhaps one should call it *paralittérature* – revolves around a single text from about the mid-fourth century BC¹⁰ and the dating of a few problematic inscriptions on coins¹¹. Unfortunately there are very few significant texts.

0.3. Εισαγωγικά για τις επιγραφές της περιοχής στις εκβολές του Στρυμόνα

Για την Αμφίπολη, όπως και για τη Χαλκιδική, όλη η φιλολογία — ή μάλλον η παραφιλολογία — περιστρέφεται γύρω από ένα κείμενο των μέσων περίπου του 4ου αι. π.Χ.¹⁰ και από τη χρονολόγηση ορισμένων προβληματικών επιγραφών επί νομισμάτων¹¹. Δυστυχώς, τα ενδεικτικά κείμενα είναι ελάχιστα.

1. ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

1. Στον παρακάτω πίνακα αναφέρεται ο συνολικός αριθμός κειμένων της αρχαϊκής και κλασικής εποχής που βρέθηκαν σε κάθε θέση. Είναι αυτονόητο ότι η αναζήτηση ομοιοτήτων με αλφάβητα του υπολοίπου ελληνοφώνου χώρου δεν είναι παρά ενδεικτική. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για θέσεις από τις οποίες προέρχονται, στην καλύτερη περίπτωση, πέντε κείμενα¹².

Χρησιμοποιούνται οι παρακάτω συντομογραφίες:

ΑΤ = αττικό αλφάβητο,

ΒΟΙ = βοιωτικό αλφάβητο,

ΚΟ = κορινθιακό αλφάβητο,

ΚΥ = συμβατικός χαρακτηρισμός για ένα από τα κυκλαδικά αλφάβητα,

ΙΩ = ιωνικό αλφάβητο,

ΕΥ = ευβοϊκό αλφάβητο,

ΠΑ = πάριο αλφάβητο,

ΘΕ = θεσσαλικό αλφάβητο.

Ο αριθμός μετά την άνω και κάτω τελεία δηλώνει τον αριθμό των κειμένων.

Με πλάγια στοιχεία δηλώνεται το αρχαίο τοπωνύμιο, με όρθια το σύγχρονο, όταν το αρχαίο τοπωνύμιο είναι άγνωστο.

Το σύμβολο ? δηλώνει ότι η επιγραφή δεν περιέχει χαρακτηριστικά γράμματα, ενδεικτικά του αλφαβήτου που χρησιμοποιείται, ή ότι δεν είναι απολύτως ασφαλής η ταύτιση που προτείνεται.

1. AN OUTLINE OF THE DIALECTAL INSCRIPTIONS

The table below includes all the texts of the archaic and classical periods found at each site. It goes without saying that the similarities noted to alphabets from the rest of the Greek-speaking world are merely suggestions. This applies all the more to sites that have yielded, at best, five texts¹².

The following abbreviations have been used:

ΑΤ = Attic alphabet

ΒΟΕ = Boeotian alphabet

ΚΟ = Corinthian alphabet

ΚΥ = one of the Cycladic alphabets

ΙΟ = Ionic alphabet

ΕΥ = Euboean alphabet

ΠΑ = Parian alphabet

ΤΗ = Thessalian alphabet

The number after the colon denotes the number of texts.

Ancient place-names are in italics; the modern name is given, in Roman, when the ancient name is unknown.

The symbol ? means either that the inscription contains no distinctive letter forms indicative of the alphabet used, or that the proposed identification is not certain.

Χαλκιδική	Χρονολογία	
Θέσεις	6ος αι. π.Χ.	5ος αι. π.Χ.
*Ακανθος (ανδρ., ή χαλκ.-ανδρ. αποικ.)	KY+EY : 1	ΙΩ+KY/EY : 1 (ιων. διάλ.) EY?: 1 KY?: 1 ΙΩ+KY/EY: 1 ΙΩ (για την εποχή του όμως αναμενόμενο)
ΣΙΘΩΝΙΑ Παρθενών (ιερό)	? : 2	EY/AT: 1 ?: 1
Τορώνη (χαλκ. αποικ.)	EY: 1	ΙΩ (Τορωνάιοι στην Αθήνα) ?: 1 Νομίσματα
ΠΑΛΛΗΝΗ *Αφυτις (ιερό)		?: 1 ΙΩ: 2 EY/AT: 2
Πολύχρονο		EY (ιων. διάλ. -μη ιων. αλφ.): 1 ?: 3
Μένδη (ερετρ. αποικ.) Ποσειδειον (ιερό πληθ. Μένδης)	ΙΩ: 1	(Νομίσματα, ιων. διάλ.) ΙΩ: 4 ΘΕ?/KY?: 1 ?: 2
Σάνη (ιερό 11 χλμ. Ν. Ποτειδ.)	KO: 1 KO: 1? (και διάλ.)	
Ποτειδαία (κορινθ. απ.)	?KO: 1 (και διάλ.)	KO: 1 (και διάλ.)
*Όλυνθος (βοττ. ως το 479 π.Χ.)		KO: 2 EY: 4? ?: 2 ΙΩ: 1
Άμφίπολις		Χρονολογία 5ος αι. π.Χ. ΠΑ (και διάλ.): 1 ΙΩ: 2 (1 και σε ιων. διάλ.)

Chalcidice	Date	
Site	6th c. BC	5th c. BC
Acanthus (Andr. or Chalc.-Andr. col.)	CY+EU : 1	IO+CY/EU : 1 (Ion. dial.) EU? : 1 CY? : 1 IO+CY/EU : 1 IO (only to be expected at this time)
SITHONIA Parthenon (sanctuary)	? : 2	EU/AT : 1 ?: 1
Torone (Chalc. col.)	EU: 1	IO (Toroneans in Athens) ?: 1 Coins
PALLENE Aphytis (sanctuary)		?: 1 IO: 2 EU?AT: 2
Polychronon		EU (Ion. dial. - non-Ion. alph.): 1 ?: 3
Mende (Eretr. col.) Poseideion (sanctuary nr. Mende)	IO : 1	(Coins, Ion. dial.) IO : 4 TH?/CY? : 1 ?: 2
Sane (sanctuary 11 km S of Potid.)	CO : 1 CO : 1? (dial.)	
Potidaea (Cor. col.)	?CO : 1 (dial.)	CO : 1 (dial.)
Olynthus (Bott. until 479 BC)		CO : 2 EU : 4? ?: 2 IO : 1
Amphipolis		Date 5th c. BC PA (dial.) : 1 IO : 2 (1 in Ion. dial.)

Μακεδονία Θέσεις	Χρονολογία	
	6ος αι. π.Χ.	5ος αι. π.Χ.
Trebenište		BOI?: 1 (προφανώς προϊόν λείας)
Αίανή		ΙΩ: 1 ?: 3 ΙΩ/ΚΥ/ΕΥ: 1
Αίγαι		“δυτ. αλφ.”?: 1
Πέλλα		ΙΩ: 1 (και διάλ.)
Demir Kapija		ΙΩ: 1
Νέα Αγχίαλος Σίνδος (νεκροτ. της παραπ. θέσης)		?: 1 ΙΩ: 1
Θεσσαλονίκη: Καραμπουρνάκι	ΙΩ: 1 (και διάλ. αν πρόκ. για επιγρ.)	ΚΟ: 1
Νομισματοκοπία βασιλέων ‘Αλέξανδρος Α’ ‘Αρχέλαος Α’		ΙΩ: /ΚΥ: 1 ΙΩ: /ΚΥ/ΑΤ: 1

2. ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ 6ου ΑΙΩΝΑ π.Χ.

Τα δεδομένα για την προ του 5ου αι. περίοδο είναι τα παρακάτω:

2.1.1. Τα κείμενα του 6ου αι. από τη Χαλκιδική σε κορινθιακό αλφάβητο

Τον 6ο αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία σε όλες τις εξεταζόμενες θέσεις της Χαλκιδικής αφθονεί η (καλής ποιότητας, όπως τονίζεται από τους ανασκαφείς) κορινθιακή κεραμική, εμφανίζονται κείμενα σε κορινθιακό αλφάβητο. Το επίκεντρο αυτών των κειμένων μοιάζει να είναι η Ποτεΐδαια¹³, αποικία της Κορίνθου, αποδέκτης και προφανώς αναδιανομέας κορινθιακών αγγείων στην ευρύτερη περιοχή. Κείμενα ακόμα και των αρχών του 5ου αι. σε κορινθιακό αλφάβητο προέρχονται είτε από την παρακείμενη Όλυνθο¹⁴ (βοττική πόλη μέχρι το 479 π.Χ. και έκτοτε χαλκιδική κατά τον Ηρόδοτο, VIII, 127), είτε από το κοντινό προς την Ποτεΐδαια ιερό της Σάνης¹⁵, αλλά και μακρύτερα, από το Καραμπουρνάκι¹⁶.

Macedonia Site	Date	
Trebenište	6th c. BC	5th c. BC BOE?: 1 (obviously plundered)
Aeane		ΙΟ: 1 ?: 3 ΙΟ/ΚΥ/ΕΥ: 1
Aegae		“western alph.”?: 1
Pella		ΙΟ: 1 (dial.)
Demir Kapija		ΙΟ: 1
Nea Anhialos Sindos (cemetery of above)		?: 1 ΙΟ: 1
Thessalonica: Karabournaki	ΙΟ: 1 (dial. if inscr.)	ΚΟ: 1
Mints of Kings: Alexander I Archelaus I		ΙΟ: /ΚΥ: 1 ΙΟ: /ΚΥ/ΑΤ: 1

2. THE TEXTS OF THE SIXTH CENTURY BC

The data relating to the period before the fifth century are as follows:

2.1.1. The sixth-century texts from Chalcidice in the Corinthian alphabet

The sixth century BC, a period from which Corinthian pottery (of high quality, according to the excavators) has been found in abundance on all the sites in Chalcidice, is when texts in the Corinthian alphabet made their appearance. Their main centre seem to have been Potidaea¹³, a colony of Corinth and a recipient and evidently distributor of Corinthian pottery to the broader region. Texts from the early fifth century in the Corinthian alphabet come either from nearby Olynthus¹⁴ (a Bottiaean city until 479 BC and Chalcidian thereafter, according to Herodotus, VIII, 127) or from the sanctuary of Sane not far from Potidaea¹⁵, and also from Karabournaki farther away¹⁶.

Inscriptions do not appear to have been written in the Corinthian alphabet

Επιγραφές σε κορινθιακό αλφάβητο δεν φαίνεται να συντάσσονται μετά τους περσικούς πολέμους: σταδιακά η Ποτειδαία χάνει τη σπουδαιότητά της μέσα στον κλοιό των ευβοϊκών αποικιών που έγινε προφανώς πολύ στενός μετά το πέρασμα της Ολύθνου στα χέρια των Χαλκιδέων, γίνεται μάλιστα μέλος της πρώτης αθηναϊκής συμμαχίας. Επιπλέον, η απώλεια από την Κόρινθο του ελέγχου του εμπορίου αγγείων προς όφελος της Αθήνας είχε ασφαλώς οικονομικές επιπτώσεις για την Ποτειδαία. Στις περιπέτειες εξάλλου του πελοποννησιακού πολέμου προσετέθησαν Αθηναίοι κληρούχοι, με προφανές αποτέλεσμα τη δημογραφική της αλλοίωση και σε ό,τι μας αφορά άμεσα, τη σταδιακή υποχώρηση της διαλέκτου¹⁷: η Όλυθος, χαλκιδική πλέον πόλη, γίνεται για ένα μεγάλο μέρος του 5ου και του πρώτου ημίσεος του 4ου αι. η ισχυρότερη δύναμη της περιοχής.

2.1.2. Τα κείμενα του 6ου αι. από τη Χαλκιδική σε άλλο αλφάβητο

Οι θέσεις από τις οποίες προέρχονται κείμενα του 6ου αι. σε άλλο αλφάβητο εκτός από κορινθιακό, για το οποίο έγινε λόγος στην προηγούμενη παράγραφο, είναι οι εξής: Άκανθος¹⁸, ανδριακή αποικία κατά τον Θουκυδίδη (IV 84.1.), κοινή ανδριακή και χαλκιδική κατά τον Πλούταρχο (*Αἰτία Ἑλληνικά* 30), Παρθενών, ιερό στην κορυφή "Κώστας" του Ιτάμου, στη Σιθωνία¹⁹, Ποσειδειον, ιερό το οποίο ενδεχομένως ανήκε στη χώρα της Μένδης, αποικίας της Ερετρίας²⁰ και Τορώνη, αποικία της Χαλκίδας, αν είναι ορθή η χρονολόγηση του σήματος που προτείνεται από τον ανασκαφέα²¹.

2.2.0. Ιστορικά και γεωγραφικά της Μακεδονίας

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να συζητηθεί ένα θέμα που ανέκυψε κατά την τελευταία δεκαπενταετία και το οποίο βαρύνει αποφασιστικά στην ιστορική αποτίμηση του επιγραφικού υλικού. Στις δημοσιεύσεις του εξαιρετικά πλούσιου ανασκαφικού υλικού από τα νεκροταφεία της ύστερης αρχαϊκής εποχής της Αιανής, Πύδνας, Βεργίνας, Σίνδου, (σύγχρονης) Θέρμης, Αγίας Παρασκευής – για να αναφέρω μόνο όσα είναι κάπως ικανοποιητικά, έστω όχι πλήρως, δημοσιευμένα –, υπογραμμίζεται από τους αρχαιολόγους η πολιτιστική ενότητα των θέσεων αυτών κατά την εποχή που μας απασχολεί σε ό,τι αφορά τα ταφικά έθιμα²². Παρά ταύτα όμως, πολλοί από τους σύγχρονους ιστορικούς που ασχολούνται με τη Μακεδονία²³ αγνοούν τις αρχαιολογικές ενδείξεις και αρνούνται πεισματικά να δουν Μακεδόνες και μακεδονικά πολιτιστικά στοιχεία στις θέσεις αυτές προ του 450 περίπου π.Χ., παρόλο που υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες περί του αντιθέτου (τις οποίες προσπαθούν να παρακάμψουν, ανεπιτυχώς, κατά τη γνώμη μου²⁴). Εν κατακλείδι, νομίζω ότι τα στοιχεία που διαθέτουμε οδηγούν αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι οι Μακεδόνες είχαν περάσει τον Αξιό πριν από το δεύτερο ήμισυ του 6ου αι. Η έντονη αρχαιολογική δρα-

after the Persian Wars: Potidaea gradually lost its importance within the ring of Euboean colonies, which evidently tightened considerably after Olynthus fell into the hands of the Chalcidians; indeed it even became a member of the first Athenian League. Furthermore, when Athens took over control of the pottery trade from Corinth, Potidaea certainly felt the economic impact. The vicissitudes of the Peloponnesian War were compounded by the arrival of Athenian cleruchs, which obviously changed the demographic balance of the population and, of immediate concern to us here, led to the gradual disappearance of the dialect.¹⁷ For much of the fifth and the first half of the fourth century, Olynthus, by now a Chalcidian city, was the most powerful force in the region.

2.1.2. The sixth-century texts from Chalcidice in other alphabets

Sixth-century texts in alphabets other than Corinthian have been found on the following sites: Acanthus,¹⁸ an Andrian colony according to Thucydides (IV, 84.1), Andrian and Chalcidian jointly according to Plutarch (*quaest. Graec.* 30); Parthenon, a sanctuary on Kostas Hill near Itamos, Sithonia¹⁹; Poseideon, a sanctuary which may have belonged to Mende, a colony of Eretria²⁰; and a Chalcidian colony, if the dating of the mark proposed by the excavator is correct²¹.

2.2.0. Historical and geographical data from Macedonia

At this point, it is necessary to discuss a subject that has arisen in the last fifteen years and considerably affects the historical evaluation of the epigraphical material. In the publications of the abundant excavationary material from the late archaic cemeteries at Aeane, Pydna, Vergina, Sindos, (modern) Thermi, and Ayia Paraskevi – to mention only what has been more or less satisfactorily, if not fully, published – archaeologists have emphasised the cultural unity of all these sites in the period under discussion with regard to burial customs.²² Nonetheless, there are many modern historians writing about Macedonia²³ who ignore the archaeological evidence and obstinately refuse to see any indication of Macedonians and Macedonian townships on these sites prior to about 450 BC, despite the historical evidence to the contrary (which they, in my view unsuccessfully, attempt to skate over)²⁴. In conclusion, I think the available data inevitably show that the Macedonians crossed the Axios before the second half of the sixth century. The intensive archaeological activity in the region and the new data it is fortunately lavishing on our research are obliging us to abandon or modify notions that were developed at least 150 years ago, often on the sole basis of the silence of the sources and the intuition or ideological commitment of the historians.

στηριότητα στην περιοχή και τα καινούργια στοιχεία που ευτυχώς επιδεικνύει στην έρευνα, μας υποχρεώνουν στην ανατροπή ή στην τροποποίηση των σχημάτων που, εδώ και 150 τουλάχιστον χρόνια, διαμορφώθηκαν, συχνά με μόνο εφόδιο τη σιωπή των πηγών και τη διαίσθηση ή την ιδεολογική στράτευση των ιστορικών...

2.2.1. Τα κείμενα του 6ου αι. από τη Μακεδονία

Ένα χάραγμα της ευρύτερης περιοχής της αρχαίας Θέρμης (το όστρακο προέρχεται ίσως από ανασκαφή της πόλεως της Θεσσαλονίκης), αν είναι όντως απότμημα επιγραφής και όχι εμπορικό σύμβολο (trademark), ίσως χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του 6ου αι. π.Χ.²⁵.

3. ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ 5ου ΑΙΩΝΑ π.Χ.

Τα δεδομένα του 5ου αι. π.Χ. από τη Χαλκιδική είναι τα παρακάτω:

3.1. Τα κείμενα του 5ου αι. από τη Χαλκιδική

Τον 5ο αι. π.Χ. τα ενεπίγραφα αντικείμενα στη Χαλκιδική είναι γραμμένα είτε σε ανατολικό ιωνικό, είτε σε ευβοϊκό, είτε σε ένα από τα κυκλαδικά, είτε, σε μικρότερο βαθμό, σε αττικό ή σε άλλο αλφάβητο (για τις επιγραφές σε κορινθιακό αλφάβητο βλ. παραπάνω, 2.1).

Οι θέσεις στις οποίες βρέθηκαν μέχρι τώρα ενεπίγραφα αντικείμενα τα οποία χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ., είναι οι ακόλουθες (πρβ. πίνακα): 'Ακανθος (πέρα των έξι κειμένων που συζητούνται στα άρθρα Panayotou 1990, 223 (αρ. 5.1.1. και 5.1.2) και Panayotou 1991, 128-131 (αρ. 2-5))²⁶, Παρθενών²⁷, Τορώνη (βλ. τα πέντε κείμενα και τα νομίσματα που αναφέρονται στο άρθρο Panayotou 1990, 206 αρ. 4.2.2.1., 2., 3., 4., 6.), 'Αφυτις (πέντε κείμενα, βλ. Panayotou 1990, 194 αρ. 1.1.1. και 1.1.5²⁸), Πολύχρονο, στην ανατολική ακτή της Παλλήνης²⁹, Μένδη (βλ. Panayotou 1990, 196 αρ. 2.1.1.-2.1.4) και Ποσειδειον³⁰, και τέλος, 'Ολυνθος (εννέα κείμενα, βλ. Panayotou 1990, 200-1, 202-5 αρ. 4.1.2.1., 12., 14.-17., 21. και 22 — για τα οποία βλ. αρ. 2 και 3 —, 25).

Σε μερικές περιπτώσεις, ιδίως στα ιερά, η χρησιμοποίηση γραμμάτων του ενός ή του άλλου αλφαβήτου μοιάζει, θα έλεγα, αδιάφορη, πράγμα που ίσως υποδηλώνει εξοικείωση με διάφορα πολιτιστικά ρεύματα³¹: ή μήπως οι συχνές αλλαγές κυρίων και στρατοπέδων κατά τη διάρκεια της πολύ ταραγμένης περιόδου του 5ου αι. αποτυπώνονται στις πολυποίκιλες αυτές επιδράσεις; Τι υποδηλώνει η χρήση ιωνικού ή μη ιωνικού, αττικού για παράδειγμα, αλφαβήτου, κατά τη διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου; Και βάσει αυτού του συλλογισμού τι μας διδάσκουν οι επιγραφές επί των νομισμάτων; Κάποτε η χρησιμοποίηση του αττικού αλφαβήτου σε κείμενα οφείλεται (ή τουλάχιστον

2.2.1. The sixth-century texts from Macedonia

A graffito from the broader area of ancient Therme (the sherd may come from an excavation of the city of Thessalonica), if it is indeed part of an inscription and not a trademark, may date to the second half of the sixth century BC²⁵.

3. THE TEXTS OF THE FIFTH CENTURY BC

The data relating to the fifth century BC are as follows.

3.1. The fifth-century texts from Chalcidice

The inscriptions from Chalcidice in the fifth century BC are written in the East Ionic, Euboean, Cycladic, or, to a lesser extent, Attic or other alphabet (for the inscriptions in the Corinthian alphabet, see section 2.1. above).

Inscribed objects dated to the fifth century BC have been found on the following sites (cf. the table): Acanthus (apart from the six objects discussed in Panayotou 1990, 223 (Nos. 5.1.1 and 5.1.2) and Panayotou 1991, 128-31 (Nos. 2-5))²⁶; Parthenon²⁷; Torone (see the five objects and the coins in Panayotou 1990, 206, Nos. 4.2.2.1, 2, 3, 4, 6); Aphytis (five texts; see Panayotou 1990, 194, Nos. 1.1.1 and 1.1.5)²⁸; Polychronon on the east coast of Pallene;²⁹ Mende (see Panayotou 1990, 196 Nos. 2.1.1-2.1.4) and Poseideion³⁰; and Olynthus (nine texts; see Panayotou 1990, 200-1, 202-5 Nos. 4.1.2.1, 12, 14-17, 21, 22 (for all of which, see sections 2 and 3 above), and 25).

In some cases, particularly in the sanctuaries, letters from different alphabets seem to be used more or less indiscriminately, which may indicate a certain familiarity with various cultures³¹; or perhaps it is the frequent changes of masters and allegiances in the turbulent course of the fifth century that are reflected in these varied influences? What is connoted by the use of an Ionic or non-Ionic — Attic, for instance — alphabet during the Peloponnesian War? And, following the same train of thought, what do the inscriptions on coins teach us? Sometimes the use of the Attic alphabet in texts is due (or at least we suppose it is due) to Athenian domination or to the presence of Athenian cleruchies³². But commercial relations, contact (not necessarily hostile) with Athenian soldiers, and the presence of non-Chalcidian pilgrims at major sanctuaries cannot be ruled out. Can Attic literature have been unknown in fifth-century Chalcidice? It seems unlikely, when we know, for instance, that in the late fifth century Archelaus, King of neighbouring Macedon, played host to Euripides, who, according to Stephanus Byzantius, was "torn to pieces by dogs" on nearby Bormiscus³³. At all events, the language of the inscriptions, whether public or not, is usually Ionic. The influence of *koine* upon it is already apparent by the second half of the fifth century BC³⁴.

υποθέτουμε ότι οφείλεται) στην αθηναϊκή κυριαρχία, ή στην παρουσία Αθηναίων κληρούχων³². Αλλά και ο δρόμος των εμπορικών συναλλαγών, οι επαφές (όχι αναγκαστικά εχθρικές) με τους Αθηναίους στρατιώτες, ή η παρουσία μη Χαλκιδικών προσκυνητών σε σημαντικά ιερά δεν μπορούν να αποκλεισθούν. Άραγε η αττική λογοτεχνία ήταν άγνωστη στη Χαλκιδική του 5ου αι.; Απίθανο μάλλον, όταν ξέρουμε, για παράδειγμα, ότι ο γείτων βασιλεύς της Μακεδονίας Αρχέλαος φιλοξενούσε στα τέλη του 5ου αι. τον Ευριπίδη, ο οποίος μάλιστα κατά τον Στέφανο Βυζάντιο πέθανε «κυνοσπάρακτος» στον παρακείμενο Βορμίσκο³³. Πάντως η γλώσσα των επιγραφών, δημοσίων και μη, είναι συνήθως η ιωνική. Η επίδραση της Κοινής στην ιωνική αυτή γίνεται εμφανής ήδη κατά το δεύτερο ήμισυ του 5ου αι. π.Χ.³⁴.

3.2. Τα κείμενα του 5ου αι. από τη Μακεδονία

Για τη Μακεδονία η εικόνα είναι ακόμα πολύ αποσπασματική, αλλά τουλάχιστον ευκρινέστερη απ' ό,τι πριν από λίγα χρόνια.

Αν εξαιρεθεί λοιπόν το χάραγμα πάνω σε στλεγγίδα που βρέθηκε στο Trebenište³⁵, και ένα άλλο από τη Βεργίνα³⁶, ένα μεγάλο μέρος των άλλων κειμένων του 5ου αι. είναι, περιέργως, σε ανατολικό ιωνικό αλφάβητο: το ένα τουλάχιστον από τα κείμενα της Αιανής, το οποίο χρονολογείται από την ανασκαφέα στις αρχές του αιώνα³⁷, το επιτύμβιο της Πέλλας, που πιθανότατα χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του αιώνα³⁸, το ενεπίγραφο δαχτυλίδι από τη Σίνδο³⁹, το σφράγισμα πάνω σε στλεγγίδα από τις Σιδηρές Πύλες (Demir Kapija)⁴⁰ και οι βασιλικές κοπές που έχουν χαρακτηριστικά γράμματα, κυρίως το οκτάδραχμο του Αλεξάνδρου Α' (περ. 498-454 π.Χ.)⁴¹, αλλά και οι στατήρες και τα διώβολα του μεταγενέστερου Αρχελάου Α' (413-399 π.Χ.)⁴².

3.3. Τα κείμενα του 5ου αι. από την Αμφίπολη

Στην Αμφίπολη η σπάνια επιγραφών ευθύνεται για την ελλειπτική εικόνα για τη γλώσσα και το/τα αλφάβητο/-α που χρησιμοποιούνται. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι τα κείμενα — κυρίως τα δημόσια — προϋποθέτουν μόνιμη εγκατάσταση και ενός είδους καθεστηκιά τάξη: καμία από τις συνθήκες αυτές δεν πληρούται στην περιοχή μέχρι τουλάχιστον το 437 π.Χ., έτος ιδρύσεως της αθηναϊκής αποικίας⁴³.

Το κείμενο του πρώτου τετάρτου του 5ου αι. σε πάριο αλφάβητο και διάλεκτο που βρέθηκε σε δεύτερη χρήση στην Αμφίπολη⁴⁴ είναι προφανώς παλαιότερο του 437. Άλλα κείμενα στο ίδιο αλφάβητο (και διάλεκτο) τα οποία ανακαλύπτονται κατά καιρούς προέρχονται από πόλεις και πολιίσματα, θασιακά εμπόρια συνήθως, της περιοχής ανατολικά του Στρυμόνος⁴⁵.

Τα άλλα δύο κείμενα του 5ου αι. είναι γραμμένα σε ιωνικό αλφάβητο, ενώ το ένα από τα δύο είναι και στην ιωνική διάλεκτο⁴⁶. Δυστυχώς, δεν μπορούμε

3.2. The fifth-century texts from Macedonia

Regarding Macedonia, the picture is even more fragmentary, albeit somewhat clearer now than a few years ago.

Apart from the graffito on a strigil found at Trebenište³⁵ and another from Vergina³⁶, a large proportion of the rest of the fifth-century texts, curiously enough, are in the East Ionic alphabet: at least one of the texts from Aeane, which the excavator dates to the beginning of the century³⁷; the epitaph from Pella, which probably dates to the first quarter of the century³⁸; the inscribed ring from Sindos³⁹; the seal on a strigil from Demir Kapija⁴⁰; and the royal coinage with characteristic lettering — chiefly the octadrachm of Alexander I (c. 498-454 BC)⁴¹, but also the staters and diobols of the later Archelaus I (413-399 BC)⁴².

3.3. The fifth-century texts from Amphipolis

The dearth of inscriptions from Amphipolis is the main reason for our inadequate picture of the language and alphabet(s) used there. Let us not forget, however, that texts (particularly public texts) presuppose a permanent settlement and some kind of established order, neither of which was the case in this area until at least 437 BC, when the Athenian colony was founded⁴³.

The text of the first quarter of the fifth century in the Parian alphabet and dialect which was found re-used in Amphipolis⁴⁴ is obviously pre-437. Other texts in the same alphabet (and dialect) that are discovered from time to time are from cities and townships — usually Thasian trading-posts — in the area east of the Strymon⁴⁵.

The other two fifth-century texts are written in the Ionic alphabet and one of them is in the Ionic dialect⁴⁶. Unfortunately, none of them can be dated with certainty. No epigraphical evidence has yet been found from the time when Amphipolis was an Athenian colony. The only indirect evidence of Athenian presence consists in a few public texts from the fourth century, in which the influence of *koine* is clearly much stronger than in the contemporary public texts (purchase agreements in both cases)⁴⁷ from Olynthus.

4. THE DATA AS A WHOLE

I am reluctant to use the evidence provided by the cities' coinage — the coins of Ichnae, for instance — because some of them are uncertain from a chronological point of view. According to the experts⁴⁸, all the coins struck by the cities and the various tribes of the region date to the late sixth or early fifth century BC, which is to say shortly after the Persians began to spread through the Balkans⁴⁹, and their minting does seem to be closely connected with this spread⁵⁰. The coins' style, iconography, and weighting reflect a strong Ionian influence.

να πούμε με βεβαιότητα πότε ακριβώς χρονολογούνται τα κείμενα αυτά. Από την περίοδο κατά την οποία η Αμφίπολη ήταν αθηναϊκή αποικία δεν υπάρχουν ως τώρα επιγραφικές μαρτυρίες. Η μόνη έμμεση μαρτυρία της αθηναϊκής παρουσίας είναι ορισμένα δημόσια κείμενα του 4ου αι. στα οποία είναι εμφανής εντονότερη επίδραση της Κοινής απ' ό,τι π.χ. στα σύγχρονα δημόσια κείμενα (και στη μια και στην άλλη περίπτωση ωνές⁴⁷) της Ολύμπου.

4. ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Διστάζω να χρησιμοποιήσω τις ενδείξεις της νομισματοκοπίας των πόλεων, των Ιχών για παράδειγμα, διότι ένα μέρος αυτών είναι από χρονολογικής πλευράς επισφαλείς. Σύμφωνα με τις έρευνες των ειδικών στον τομέα αυτόν⁴⁸, όλες οι κοπές των πόλεων καθώς και οι κοπές των φύλων της περιοχής, χρονολογούνται στα τέλη του 6ου/αρχές του 5ου αι. π.Χ., δηλαδή σε σύντομο διάστημα ύστερα από την έναρξη της περσικής εξάπλωσης στη Βαλκανική⁴⁹, με την οποία μάλιστα φαίνεται ότι στενά σχετίζονται⁵⁰. Η τεχνολογία, η εικονογραφία και οι σταθμητικοί κανόνες των νομισμάτων αυτών φανερώνουν ισχυρή ιωνική επίδραση. Έντονα ιωνικά χαρακτηριστικά έχουν επισημανθεί και στη σύγχρονη μακεδονική τέχνη, για παράδειγμα στις πήλινες προτομές που βρέθηκαν στις Αιγές⁵¹. Αν οι ενδείξεις άλλων πολιτισμικών τομέων συνδυασθούν με την προφανή διάδοση του ιωνικού αλφαβήτου, ίσως μπορούμε να εξηγήσουμε την παρουσία όλων αυτών των ιωνικών στοιχείων μέσα στο πλαίσιο της περσικής αυτοκρατορίας, η οποία φαίνεται ότι σεβάσθηκε (ή αδιαφόρησε για) την πολυμορφία, τη γλωσσική τουλάχιστον, των υποτελών της. Ας μην ξεχνάμε εξάλλου την κυρίαρχη από πολιτιστική άποψη θέση που κατείχαν μέσα στην αυτοκρατορία οι Ίωνες, ανάμεσα στους ελληνόφωνους υπηκόους. Σε ένα τμήμα του υπό εξέταση χώρου, τη Χαλκιδική, η ιωνική διάλεκτος βρήκε μεν πρόσφορο έδαφος, διότι διεδόθη σε ιωνόφωνο υπόστρωμα, και δεν άλλαξε καθοριστικά τον διαλεκτικό χάρτη της περιοχής — ούτε και θα μπορούσε άλλωστε, μια και η «επίσακτη» ανατολική, η «ντόπια» κεντρική και η δυτική ιωνική του μεγαλύτερου μέρους της Χαλκιδικής αποτελούν παρακλάδια της ίδιας διαλέκτου. Το ίδιο ισχύει και για το αλφάβητο: το ιωνικό διέφερε, βέβαια, από τον κυρίαρχο ευβοϊκό, φαίνεται όμως ότι η γραφή δεν ήταν ευρέως διαδεδομένη στον βόρειο χώρο γενικά· επομένως υπήρχε περιθώριο ανάπτυξης και ενός διαφορετικού κώδικα, με τον οποίο προφανώς θα ήταν εξοικειωμένοι οι Χαλκιδείς λόγω, επιπροσθέτως, των έντονων εμπορικών σχέσεων μεταξύ Χαλκιδικής και Ιωνίας, όπως καταφαίνεται, μεταξύ άλλων, από τις μαζικές εισαγωγές αγγείων από την Ιωνία (και την Αιολίδα) ιδιαίτερα κατά την αρχαϊκή εποχή. Στην Αμφίπολη, όπου προφανώς δεν υπήρχε εκτεταμένο υπόστρωμα ελληνόφωνων, η επίδραση του ιωνικού αλφαβήτου και της ιωνικής διαλέκτου ήταν, φαίνεται, εντονότερη.

Νομίζω πως το πλαίσιο της περσικής αυτοκρατορίας δίνει μια λογική εξή-

Clear Ionian characteristics have also been detected in contemporary Macedonian art, for instance the clay busts found at Aegae⁵¹. If the evidence from other cultural manifestations is tied in with the obvious spread of the Ionic alphabet, it may be possible to account for the presence of all these Ionic elements in the context of the Persian Empire, which seems to have respected (or ignored) at least the linguistic polymorphism of its vassals. Let us not forget, moreover, the Ionians' cultural supremacy among the Greek-speaking subjects of the Empire. In one part of the area under discussion, Chalcidice, the Ionic dialect fell upon fertile ground, for it was propagated in an Ionic-speaking substratum and did not definitively change the dialectal map of the region — nor could it have, for that matter, given that the 'intrusive' East, the 'local' Central, and the West Ionic of most of Chalcidice were all branches of the same dialect. The same applies to the alphabet: the Ionic alphabet differed, certainly, from the dominant Euboean, but the script does not seem to have been widespread in the north; there was thus room for the development of a different code, with which the Chalcidians would have been familiar anyway, owing to the intensive commercial exchange between Chalcidice and Ionia, as attested, *inter alia*, by the mass importation of pottery from Ionia (and the Aeolid), particularly in the archaic period. In Amphipolis, where there was evidently no extensive substratum of Greek-speakers, the influence of the Ionic alphabet and the Ionic dialect was apparently stronger.

I think the framework of the Persian Empire provides a logical explanation for the spread of Ionic Greek (chronologically the second influx into Chalcidice). It also accounts for the sporadic East Ionic elements in the language of the inscriptions from Olynthus and Amphipolis in the fourth century BC (see above, 0.1 and 0.3).

The Persians' thirty-year rule was followed, from 477 onwards, by at least fifty years of strong Athenian presence under the mantle of the (First) Alliance, which, as far as we can judge, left its traces to a greater or lesser degree in various places. As far as the alphabet is concerned, these traces cannot be followed for long: Athens itself adopted the Milesian alphabet after 403⁵², and subsequently, at various points in the fourth century BC, the rest of the Greek-speaking world followed suit. Thus the area under examination was simply generalising the use of the East Ionic alphabet, which it knew anyway. How did this come about? Gradually? By official decision of the rulers? We do not know. As for the local dialects of Chalcidice, insofar as they still survived, they continued to be written in the so-called "post-Euclidian" alphabet until about the middle of the fourth century, as far as one can judge from the data published hitherto⁵³.

In Macedonia, Ionian influence on the language and script was not so strong. The local dialect, which seems to have been related to the north-western dialects, was rarely written down, until the adoption, sometime in the first forty years of the fourth century BC, of Attic *koine* as the official written language — initially, I

γηση για τη διάδοση της ιωνικής (του δεύτερου χρονικά κύματος στη Χαλκιδική). Στο πλαίσιο αυτό επιπλέον δικαιολογούνται τα σποραδικά στοιχεία της ανατολικής ιωνικής στη γλώσσα των επιγραφών της Ολύμπου και της Αμφιπόλεως κατά τον 4ο αι. π.Χ. (βλ. παραπάνω, 0.1. και 0.3.).

Την περσική τριακονταετή κυριαρχία θα τη διαδεχθεί από το 477, και για μια πεντηκονταετία τουλάχιστον, η έντονη αθηναϊκή παρουσία υπό τον μανδύα της (Πρώτης) Συμμαχίας, και η οποία άφησε, απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε, λιγότερο ή περισσότερο έντονα, κατά περίπτωση, ίχνη. Τα ίχνη αυτά στο αλφάβητο δεν μπορούμε έτσι κι αλλιώς να τα παρακολουθήσουμε για πολύ: μετά το 403 η ίδια η Αθήνα υιοθετεί το μιλησιακό αλφάβητο⁵² και αργότερα, σε διάφορες στιγμές του 4ου αι. π.Χ., όλος ο ελληνόφωνος κόσμος κάνει την ίδια επιλογή. Έτσι ο χώρος που εξετάζουμε απλώς γενικεύει τη χρήση του ανατολικοϊωνικού αλφαβήτου που έτσι κι αλλιώς γνώριζε. Πώς έγινε αυτό; σταδιακά; με επίσημη απόφαση των αρχών; Δεν γνωρίζουμε. Όσο για τις τοπικές διαλέκτους της Χαλκιδικής, στο μέτρο που εσώζοντο ως τότε, εξακολούθησαν να δηλώνονται με το λεγόμενο "μετευκλείδειο" αλφάβητο μέχρι τα μέσα περίπου του 4ου αι., απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε από τα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα δεδομένα⁵³.

Στη Μακεδονία η ιωνική επίδραση στη γλώσσα και στη γραφή ήταν λιγότερο έντονη. Η ντόπια διάλεκτος, συγγενής, όπως φαίνεται, των βορειοδυτικών, γράφτηκε ελάχιστα, μέχρι την υιοθέτηση, κάπου μέσα στην πρώτη τεσσαρακονταετία του 4ου αι. π.Χ., της αττικής Κοινής ως επίσημης γραπτής γλώσσας, υποθέτω αρχικά για τις ανάγκες των διπλωματικών επαφών των Μακεδόνων που αυξήθηκαν σημαντικά κατά την περίοδο αυτή⁵⁴.

Συνοψίζω:

Ορισμένα κείμενα του 6ου και των αρχών του 5ου αι. π.Χ. είναι γραμμένα σε κορινθιακό αλφάβητο και απηχούν την, τουλάχιστον εμπορική, ισχύ της Ποτειδαιας, κορινθιακής αποικίας, στον Θερμαϊκό και στη δυτική Χαλκιδική. Από τα τέλη του 6ου και κυρίως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. στη μετέπειτα υπό ευρεία έννοια Μακεδονία έχουμε ενδείξεις για σημαντική —τηρουμένων των αναλογιών— διάδοση του ανατολικού ιωνικού αλφαβήτου, σε περιοχές που ιστορικά δεν δικαιολογούσαν τέτοια παρουσία, και σε βάρος του κορινθιακού αλφαβήτου, το οποίο δεν χρησιμοποιήθηκε πλέον στην περιοχή μετά τους περσικούς πολέμους. Στη μελέτη αυτή επιχειρήθηκε, εκτός από τη συνολική παρουσίαση του πρόσφατα δημοσιευμένου υλικού, μια σύνθεση των δεδομένων, καθώς και μια εύλογη —θέλω να πιστεύω— ερμηνεία για την παρουσία του ιωνικού αλφαβήτου στον υπό εξέταση χώρο, από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ.

imagine, to serve the needs arising from the Macedonians' diplomatic contacts, which increased considerably during this period⁵⁴.

To sum up:

Some texts from the sixth and early fifth century BC are written in the Corinthian alphabet and reflect the commercial influence, at least, of Potidaea, a Corinthian colony, in the Thermaic Gulf and western Chalcidice. In the late sixth and particularly the early fifth century BC, in Macedonia in the broadest sense, there are indications that the East Ionic alphabet spread considerably (*mutatis mutandi*) in areas where, historically speaking, its presence was quite unjustified, to the detriment of the Corinthian alphabet, which ceased to be used in the region after the Persian Wars. This study has attempted, apart from a comprehensive presentation of the recently published material, to compile all the data and offer what I should like to believe is a plausible explanation for the presence of the Ionic alphabet in the area in question from the end of the sixth century BC onwards.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μια πρώτη παρουσίαση της μελέτης αυτής με τίτλο "Ancient Greek Dialects in Northern Greece" έγινε στο Reading τον Σεπτέμβριο του 1993 κατά τη διάρκεια του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για την Ελληνική Γλώσσα. Βλ. *Themes in Greek Linguistics, Papers from the First International Conference on Greek Linguistics* (I. Philippaki - Warburton et. al. ed.), Amsterdam-Philadelphia 1994, 421-426.

Τα σχέδια έγιναν από την υπογράφοσα βάσει των φωτογραφιών που δίδονται στις δημοσιεύσεις, γι' αυτό και η διαφορετική κλίμακα.

Στο εξής χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες:

AEMΘ: Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη. (Πρακτικά αρχαιολογικών συμποσίων) 1-5, Θεσσαλονίκη, 1987-1991 [1988-1994].

Ανδρόνικος, Θρακ. Επετ.: Μ. Ανδρόνικος, "Πρώτες σκέψεις για τα τελευταία ευρήματα της Βεργίνας", *Θρακική Επετηρίδα* 7 (1987-1990) 25-34.

Αρχ. Μακ.: *Αρχαία Μακεδονία* (Πρακτικά διεθνών συμποσίων) 1-5, Θεσσαλονίκη, 1968-1989 [1970-1993].

Bechtel, HPN: Fr. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen*, Halle 1917.

Civil. gr.: *La civilisation grecque. Macédoine. Le royaume d'Alexandre le Grand*, Athènes 1993.

(Κατάλογος εκθέσεως στο Μόντρεάλ του Καναδά: εκδόσεις επίσης στην ελληνική και την αγγλική).

GHI: M. Tod, *Greek Historical Inscriptions, from the Sixth Century B.C. to the Death of Alexander the Great in 323 B.C.* With a Prefatory Note to the First American Reprint Edition of 1985, a New Concordance with IG I², M and L, IG I³. 1, *Bull'Épigr.*, Chicago 1985.

Guarducci, *Epigr. gr.*: M. Guarducci, *L'epigrafia greca dalle origini al tardo impero*, Roma 1987.

Head, HN²: B. V. Head, *Historia nummorum*, Oxford 1911².

Johnston 1979: A. W. Johnston, *Trademarks on Greek Vases*, Warminster.

Kraay 1976: C. M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, London.

LGPN: *A Lexicon of Greek Personal Names* (edited by P. M. Fraser and E. Matthews), Oxford 1987.

LSAG²: L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*. Revised edition with a supplement by A. W. Johnston, Oxford 1990.

Panayotou 1990: A. Panayotou, "Des dialectes à la Koiné: l'exemple de la Chalcidique", στον τόμο *Ποικίλα (Μελετήματα 10)*, 191-228.

Panayotou 1991: A. Panayotou, "Textes d'Acanthos d'époques archaïque et classique", στον τόμο *Hellénika Symmiktika. Histoire, archéologie, épigraphie* (επιμ. P. Goukowsky - Cl. Brixhe), Nancy, 127-132, πίν. VIII.

Vokotopoulou 1990: I. Vokotopoulou, "Polychrono: A New Archaeological Site in Chalkidike", στον τόμο *EYMOYΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, Sydney.

Zahrnt 1971: M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier. Untersuchungen zur Staatenbildung auf der Chalkidischen Halbinsel im 5. und 4. Jahrhundert v. Chr.*, München.

Οι συντομογραφίες των μη ελληνικών περιοδικών δίνονται σύμφωνα με την *Année Philologique*.

2. Θεώρησα περιττό να συμπεριλάβω αγγεία στα οποία η επιγραφή αφορούσε αποκλειστικά ενδείξεις χωρητικότητας ή τιμής, διότι αυτού του είδους οι καταχωρίσεις δεν προσφέρουν τίποτα για τις επιχώριες διαλέκτους και αλφάβητα.

3. Για μια ευσύννοπη παρουσίαση της νομισματοκοπίας της ευρύτερης περιοχής (χαλκιδικών πόλεων, Μακεδόνων βασιλείων, άλλων φύλων) βλ. Kraay 1976, 131-47.

4. Βλ. ήδη Panayotou 1990, κυρίως 199-200 και 220-2, για τη διαλεκτική σχέση Ευβοίας και ευβοϊκών αποικιών της Χαλκιδικής.

5. GHI II, αρ. 111· Zahrnt 1971, 122-4.

6. Βλ. παρακάτω στον αρ. 11 ένα ακόμα δείγμα αυτής της πρακτικής.

7. Panayotou 1990 και 1991 (για την 'Ακαυθο).

8. Το αλφάβητο των οποίων δεν έτυχε της δεούσης προσοχής, παρά το γεγονός ότι μερικές από αυτές έφεραν χαρακτηριστικά γράμματα.

9. Εξαιρούνται βέβαια οι υποτιθέμενες σχέσεις με τους Ιλλυριούς, για τη γλώσσα των οποίων δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα, και τους Θράκες, για τη/τις γλώσσα/-ες των οποίων έχουμε πολύ αποσπασματικές πληροφορίες (βλ. τελευταία Cl. Brixhe - A. Panayotou, "Le thrace", στον τόμο *Langues indo-européennes*, Paris, C.N.R.S., 1994, 179-203): αυτό όμως δεν εμπόδισε τους ιστορικούς να μιλούν μεταξύ άλλων για "Sprachbund" θρακοίλλυρομακεδονική!

10. GHI I αρ. 150· C.D. Buck, *The Greek Dialects*, Chicago and London 1955, 192-3, αρ. 12.

11. Τα οποία χρονολογούνται σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη (C. Lorber, *Amphipolis. The Civic Coinage in Silver and Gold*, Los Angeles 1990) μεταξύ 370/69-354/3.

12. Όπως σωστά επισημαίνεται από τον A. Johnston (1979, 22): "It is a dangerous procedure to distinguish 'nationalities' from minor variations in the lettering of short graffiti of a fairly casual nature; on the other hand, consistency in such variations should serve as reliable evidence of the origin of the inscriber, with the proviso that one man could perhaps have habitually used letter forms atypical of the preference of his fellow citizens".

13. 1. Ενεπίγραφη περικεφαλαία, ενδεχομένως από την Ποτειδαία, χρονολογούμενη κατά περίπτωση μεταξύ 575 και 500 π.Χ., P. Amandry, *BCH* 95 (1971) 589-97, εικ. 4-5 (A. Johnston, *LSAG*², 479, αρ. Α). Το κείμενο, δεξιόστροφο, έχει ως εξής: *Παι Φονος έμι*.

Για την επιγραφή σε κορινθιακό αλφάβητο του 475 περίπου, ανάστημα των Ποτειδαιατών στους Δελφούς, βλ. Panayotou 1990, 198-9.

14. 2. Επιτύμβιο μνημείο, 500-480 π.Χ., Jeffery, *LSAG*², 363-4, 369 αρ. 12: Πολυξενας. 3. Επιτύμβιο μνημείο, 500-480 π.Χ., Jeffery, *LSAG*², 363-4, 369 αρ. 13, 415, πίν. 70/13: Νευμους. Για το αλφάβητο και τη διαλεκτική χροιά των κειμένων αυτών βλ. Panayotou 1990, 200-1 και 204 §§ 4.1.2.21, 4.1.2.22.

15. 4. Όστρακο κορινθιακού κρατήρα ή κύλικας με αναθηματικού περιεχομένου εγχάρκτη δεξιόστροφη επιγραφή των μέσων περίπου του βου αι. π.Χ., Αικ. Ρωμοπούλου, *ΑΔ* 29 (1973-74) *Χρονικά Β*₃, πίν. 504ε (χωρίς κείμενο): I. Βοκοτοπούλου, *AEMΘ* 1 (1987 [1988]) 280, αρ. 1, εικ. 3 (*SEG* 38, 1988, 667A): της ίδιας, *ΑΔ* 42 (1987 [1992]) *Χρονικά Β*₂, 368, αρ. 1, πίν. 205α της ίδιας, *Αρχ. Μακ.* 5 (1989 [1993]) 184, 190 αρ. 5, εικ. 15α. Πρβ. Μ. Τιβέριου, *Εγνατία* 1 (1989) 52, σημ. 131. Το κείμενο έχει ως εξής: [π.χ. 'Ανδ-, Μανδ-, Κυπ-, Μητ-]ρόθεις μ' άνέθεκε - -]. 5. Δεξιόστροφο χάραγμα σε χείλος κύλικας, το οποίο βρέθηκε σε ιερό. Χρονολογήθηκε στο τρίτο τέταρτο του βου αι. π.Χ. (αλλά πρέπει να είναι υστερότερο, ίσως του τέλους του αιώνα, για παλαιογραφικούς λόγους), I. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 42 (1987 [1992]) *Χρονικά Β*₂, 368, αρ. 2, πίν. 205β της ίδιας, *AEMΘ* 1 (1987 [1988]) 280, αρ. 2, εικ. 4 (*SEG* 38, 1988, 667B): της ίδιας, *Αρχ. Μακ.* 5 (1989 [1993]) 184, 190 αρ. 6, εικ. 15β. Το κείμενο έχει ως εξής: *Τās Πυθ[- -]* (ή *Πυθ[- -]*). Ας σημειωθεί ο τύπος του άρθρου που αποτελεί ένδειξη ότι η διάλεκτος του κειμένου είναι η κορινθιακή, όπως ενδεχομένως και το αλφάβητο, αν το τρίτο γράμμα είναι σάν και όχι μϋ. Τα ερωτήματα που θα μπορούσαν να τεθούν με αφορμή τα δύο αυτά κείμενα είναι αρκετά και ίσως ενδιαφέροντα: εκτός από το αλφάβητο μεταδίδουν και τη διάλεκτο οι Ποτειδαιάτες στο ιερό της Σάνης; μήπως όμως το ιερό ελέγχεται κατά τη συγκεκριμένη περίοδο από (Ποτειδαιάτες) ιερείς οι οποίοι και επιγράφουν τα αναθήματα για τους αναλαβητούς προσκυνητές. Τα προβλήματα αυτά και άλλα ίσως συναφή - στα οποία δεν έχω ακόμη τη δυνατότητα να απαντήσω - θα μπορούσαν να έχουν επιπτώσεις στην εγκυρότητα των απαντήσεων σχετικά με την αναγνώριση της γλώσσας των επιγραφών μιας διαλεκτικής περιοχής όταν αυτές περιορίζονται, όπως στην περίπτωση μας, σε ολιγάριθμα κείμενα.

16. 6. Χάραγμα με το όνομα *Πύρος* (sic) γραμμένο δεξιόστροφα στη βάση σκύφου. I. Βοκοτοπούλου, *Θεσσαλονίκη. Οδηγός της έκθεσης από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*, Αθήνα 1986, 83, εικ. 56 της ίδιας, *Civil. gr.*, 75, αρ. 6, με φωτ. Χρονολογείται κατά τη γνώμη μου στα τέλη του βου ή στο πρώτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., βάσει παλαιογραφικών εν-

δείξουν: το γωνιώδες ρῶ με την εγκάρσια κεραία καθώς και το ύψιλον απαντά στο κορινθιακό αλφάβητο κατά την ύστερη αρχαϊκή εποχή (Jeffery, *LSAG*², 116), το σάν, με ελαφρά αποκλείουσες τις μακρές κεραίες είναι χαρακτηριστικό της ύστερης αρχαϊκής περιόδου (Jeffery, *ό.π.*, 33). Η ίδια η παρουσία του σάν χρονολογεί το όστρακο πριν από τα μέσα του 5ου αι., εποχή κατά την οποία αντικαθίσταται από το σίγμα (Jeffery, *ό.π.*, 116· είναι ακριβώς η περίπτωση του κορινθιακού αλφάβηταρίου του Gornje Gadimlje της Δαρδανίας που έχει τετρασκελές σίγμα: M. Lejeune, *Kadmos* 28, 1989, 14-8). Το χάραγμα αυτό αποτελεί εξαιρετικά σημαντική μαρτυρία για την εξάπλωση του κορινθιακού αλφάβητου στον βόρειο χώρο και έμμεσα για την οικονομική τουλάχιστον δραστηριότητα της Ποτειδαίας –και περαιτέρω της Κορίνθου– στον Θερμαϊκό. Από τις άλλες σχετικά κοντινές προς το Καραμπουρνάκι πόλεις μόνο η Σκιώνη, αρχαϊκή αποικία στη δυτική ακτή της Παλλήνης (Θουκυδ., IV 120, 1), θεωρητικά θα χρησιμοποιούσε σάν. Όμως, στα τετράγραμματα της Σκιώνης της πρώτης εικοσαετίας του 5ου αι. (βλ. G. K. Jenkins, *Monnaies grecques*, Fribourg 1972, 60, αρ. 90 και 93) χρησιμοποιείται τετρασκελές σίγμα και όχι σάν· αυτό αποτελεί ένδειξη ότι το χάραγμα από το Καραμπουρνάκι είναι γραμμένο σε κορινθιακό αλφάβητο. Η δήλωση με ένα ρῶ του ονόματος Πύρρος (από θέμα Πυρ-/Πυρρ- με πολυάριθμες παραλλαγές στην ελληνική ονοματολογία: Bechtel, *HPN*, 392-3) δεν είναι ασύνηθες φαινόμενο στην αρχαϊκή εποχή και σχετίζεται με τις ορθογραφικές συμβάσεις της εποχής· στην κλασική εποχή θα επικρατήσει η συνήθεια να δηλώνονται τα διπλά σύμφωνα: M. Lejeune, *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*, Paris 1972, 71.

17. Panayotou 1990, 197.

18. 7. Αριστέροστροφο χάραγμα επί αγγείου, το οποίο, παρά την έλλειψη χαρακτηριστικών γραμμάτων, μοιάζει να απηχεί τη μεικτή σύνθεση της αποικίας, με χαρακτηρισές κυκλαδικούς και ευβοϊκούς: Panayotou 1991, 128 αρ. 1, πίν. VIII/4: κῆμέλιον.

19. 8. Δεξιόστροφο χάραγμα σε όστρακο αττικής μελαμβαφούς κύλικας “ίσως του τέλους του 6ου αι. π.Χ.” (στο κείμενο) / “τέλη 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ.” (στη λεζάντα). I. Βοκοτοπούλου - M. Μπέσιου - E. Τρακοσοπούλου, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 427, αρ. 2, εικ. 9. [- -] Φροτιμῶ (γενική). 9. “Τμήμα λαϊμού άβαφης οινόχους των αρχών πιθανότατα του 6ου αι. π.Χ. Φέρει αναθηματική επιγραφή σε δύο στίχους, από τους οποίους ο κατώτερος φαίνεται να έχει γραφτεί πριν από το ψήσιμο του αγγείου, ενώ ο ανώτερος χαραχτηκε εκ των υστέρων. Η ανάγνωση παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες· η αναγραφή πάντως της λέξης *ἀνέθηκεν* φαίνεται αρκετά πιθανή”: I. Βοκοτοπούλου - M. Μπέσιου - E. Τρακοσοπούλου, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 427, αρ. 3, εικ. 10. Θα πρότεινα με μεγάλη επιφύλαξη: α. [- -]ΜΕΚΝΕΟ[- -], β. [- -]ΓΡΙΜ[- -]. Το πρώτο γράμμα του αριστέρου όστράκου και το τελευταίο του δεξιού μοιάζουν με σάν μάλλον λόγω των καθέναν κεραίων τους, πρβ. την αρχαιότερη παραλλαγή του γράμματος Jeffery, *LSAG*², 33.

20. 10. Αττική κύλικα με αναθηματική εγχάρκτη επιγραφή σε ιωνικό αλφάβητο, του τέταρτου του 6ου αι. (αλλά η επιγραφή πρέπει να είναι μεταγενέστερη, του τέλους, μάλλον, του αιώνα, αν κρίνουμε από το θήτα –πρβ. Jeffery, *LSAG*², 29– και το μύ). I. Βοκοτοπούλου, *AEMΘ* 5 (1991 [1994]) 309, εικ. 14 (δίδεται το περιεχόμενο της επιγραφής). Διαβάζω: Ζη νόθημε μ' ανέθηκεν.

21. 11. Δίγαμμα ευβοϊκού τύπου, σημάδι τοιχοδόμου. Χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή: Αλ. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 1988 [1991], 108 και 111, πίν. 79β· *Έργον* 1988 [1989] 85-6 (*BCH* 113, 1989 *Chron.*, 650· *SEG* 38, 1988, 717). Κατά τον ανασκαφέα “ή μορφή του γράμματος διαφέρει από τη μορφή του στην Εύβοια και στις αποικίες της και άποτελεί έπομένως ένα σημαντικό έπιχείρημα στην τρέχουσα έπιστημονική συζήτηση για τὸ πρόβλημα τῆς ἀποικίσης τῆς Τορώνης ἀπὸ τοὺς Χαλκιδαίους τῆς Εὐβοίας τὸν 8ο π.Χ. αἰῶνα”. Αντίθετα, το δίγαμμα αυτό, με κελκλιμένες τις κεραίες, είναι η μοναδική μορφή που έχει το γράμμα (όπως άλλωστε και το ύψιλον) στην Εύβοια πριν από τα μέσα του 6ου αι. και sporadικά αργότερα (βλ. π.χ. Jeffery, *LSAG*², 79· Guarducci, *Epigr. gr.*, στον πίνακα γραμμάτων). Ανεξάρτητα από την εκτίμηση που μπορεί να κάνει κανείς σχετικά με την ομοιότητα ή όχι ενός γράμματος, η πραγμάτευση είναι ενδεικτική του όλου προβλήματος της αρχαιογνωσίας της υπό ευρείαν έννοια Μακεδονίας για

το οποίο μίλησα στην αρχή: η όλη παρουσίαση του ευρήματος –ενός μεμονωμένου, υπευθυμίζω, σήματος, ίσως απλώς αριθμητικό σύμβολο– χωρίς στην ουσία στοιχεία χρονολόγησης – “κατεργασμένοι λίθοι τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς περιόδου σὲ δευτέρα χρῆση” σε βυζαντινό πύργο– και η απήχηση που είχε (και θα έχει) στη διεθνή βιβλιογραφία η μικρή αυτή φράση, παρέχει σαφῆ έπιχειρήματα που θα ανοίξουν καινούργιο γύρο στην έωλη συζήτηση για την ευβοϊκή ή όχι προέλευση των αποίκων της Χαλκιδικῆς.

22. Βλ. για παράδειγμα, τις επισημάνσεις των: Κ. Σισμανίδη, “Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευῆς Θεσσαλονίκης. Πρώτη παρουσίαση και πρώτες εκτιμήσεις”, *Αμνητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, II, 787-788 (ομοιότητες μεταξύ Αγίας Παρασκευῆς και Σίνδου): I. Βοκοτοπούλου - Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, “Οί ἀρχαϊκοὶ καὶ κλασικοὶ χρόνοι”, *Άρχαία Μακεδονία. Κατάλογος Έκθέσεως στῆ Μελβούρνη*, Brisbane-Σίδνεϋ-Αθήνα 1988, 27-33, ιδιαίτ. σ. 27 (σχέσεις νεκροταφείων Σίνδου και Βεργίνας): Μ. Ανδρόνικου - Αγγ. Κοτταρίδου, “Ανασκαφή Βεργίνας”, *ΠΑΕ* (1988 [1991]), 106-7 (ομοιότητες κτερισμάτων νεκροταφείων Βεργίνας, Σίνδου, Αιανῆς, Πύδνας): Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη, “Η νεκρόπολη τῆς Αἰανῆς Κοζάνης”, *AEMΘ* 2 (1988 [1991]) 20 (ομοιότητες κτερισμάτων και γενικότερα εθίμων ταφῆς νεκροταφείων Αἰανῆς, Σίνδου και Βεργίνας): Μ. Μπέσιου, “Ανασκαφές στην Πύδνα (1988)”, *AEMΘ* 2 (1988 [1991]) 183, 188 (παραλληλισμός ταφικών εθίμων νεκροταφείων Πύδνας, Σίνδου και Αγίας Παρασκευῆς): Σ. Μοσχονησιώτου, “Θέρμη-Σίνδος. Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης”, *AEMΘ* 2 (1988 [1991]) 285 (αντιστοιχίες κτερισμάτων και γενικότερα ταφικών εθίμων νεκροταφείων Θέρμης, Σίνδου, Αγίας Παρασκευῆς, Νέας Μηχανιώνας και Καστά Αμφιπόλεως): Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη, “Από την ανασκαφική έρευνα στην Αἰανή, 1989”, *AEMΘ* 3 (1989 [1992]) 50 (ομοιότητες κτερισμάτων νεκροταφείων Αἰανῆς και Πύδνας). Πρβ. επίσης τη σύνθεση με αφετηρία τα αρχαιολογικά δεδομένα και την τοποθέτησή τους σε ιστορικό πλαίσιο από τον Μ. Ανδρόνικο, *Θρακ. Επετ.*, 25-34 καθώς και τον Μ. Τιβέριο, “Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχαιώνας (Σίνδος) κατά το 1991”, *AEMΘ* 5 (1991 [1994]) 242-3, όπου η συλλογιστική και τα ανακρίθητα, πλέον, συμπεράσματα για τη σύνδεση των Μακεδόνων με τις θέσεις αυτές, τουλάχιστον κατά το δεύτερο ήμισυ του 6ου αι. π.Χ.

23. Βλ. σύνοψη των θέσεων αυτών στο πρόσφατο βιβλίο των Μ. Β. Hatzopoulos - L. Loukourouli, *Recherches sur les marches orientales des Téménides* (Anthémonte-Kalindioia), (*Μελετήματα* 11, 1992) 15-25.

24. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες ερμηνείας (και παρερμηνείας), το χωρίο του Ηροδότου (V 94) είναι σαφές: *Ἰππῆρη δὲ ἐνθεῦτεν ἀπελαυνομένω ἐδίδον μὲν Ἀμύντης ὁ Μακεδὼν Ἄνθεμοντα, ἐδίδουσαν δὲ Θεσσαλοὶ Ἰωλκῶν· ὁ δὲ τούτων μὲν οὐδέτερα αἰρέετο, ἀνεχώρει δὲ ὀπίσω...* (έκδ. Ph.-E. Legrand, Paris, C.U.F.). Είναι παράλογο να υποθέσουμε ότι ο Αμύντας παραχωρούσε κάτι που δεν του ανήκε, ο ίδιος δε βρισκόταν σε απόσταση δεκάδων χιλιομέτρων μακριά! Κατά την ίδια λογική, μια και η διατύπωση του Ηροδότου είναι η ίδια, θα έπρεπε να υποθέσουμε ότι η Ιωλκός ήταν εκτός του ελέγχου των Θεσσαλών.

25. 12. [- -]εἰρή (ή [- -]ῆρη): εγχάρκτη συμπλήρωμα στο χείλος υστεροαρχαϊκής μελαμβαφούς κύλικας: Μ. Τιβέριου, στον τόμο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 1986 [Θεσσαλονίκη 1990], 72 και εικ. 3 (στη σελ. 76 η χρονολόγηση αυτού του τύπου κυλικών). Αμφότεροι οι τύποι *ἱερός* και *ἱρός* είναι πιθανοί στην ιωνική διάλεκτο: Fr. Bechtel, *Die griechischen Dialekte*, III, Berlin 1924, 115-6. Πρβ. όμως το συμπλήρωμα *HPI* που αναφέρεται από τον Johnston 1979, 20-1.

26. 13. Δεξιόστροφη επιγραφή: *δῆμοσίη Ε'* επί λαβῆς στλεγγίδος. Χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. E. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, *Civil. gr.* 76-7, αρ. 9, φωτ. (μεγαλογράμματη μεταγραφική). Το τελευταίο γράμμα μπορεί να είναι δίγαμμα. Το μύ μοιάζει να είναι γραμμένο ανάποδα. Αξιοσημείωτη η χρησιμοποίηση αμφοτέρων των Η και Ε για την απόδοση του /ε:/, το πρώτο στην κατάληξη (θέση κατεξοχήν συντηρητική ως προς την ορθογραφία), το δεύτερο στο θέμα της λέξης (θέση αδιάφορη ως προς την ορθογραφία).

27. 14. Δεξιόστροφο χάραγμα σε τρία όστρακα (εκ των οποίων τα δύο συνανήκουν) αττι-

κής μελαμβραφούς κύλικας των αρχών του 5ου αι. π.Χ.: Ι. Βοκοτοπούλου - Μ. Μπέσιου - Ε. Τρακοσοπούλου, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 427, αρ. 1, εικ. 8. α. [- - - ἀ]ν ἔθηκεν, β. [- - -]ρον. Μη ιωνικό αλφάβητο. 15. Χάραγμα επί αττικής μελαμβραφούς κύλικας του 5ου αι. π.Χ. "διαβάζουμε με επιφύλαξη το όνομα του Διός παρά τις κακώσεις από άλλα χαράγματα": Ι. Βοκοτοπούλου - Μ. Μπέσιου - Ε. Τρακοσοπούλου, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 427, σχ. 1, εικ. 11. Διαβάζω: Διός ἡ[ι]ερόν/-ς - -. Λόγω της χρησιμοποίησης του Η για τη δήλωση της δασύτητας, αλλά και του τρισκελούς σίγμα (πρβ. Johnston 1979, 23), το αλφάβητο δεν είναι ιωνικό, αλλά ευβοϊκό ή αττικό ίσως. Για τις εκφράσεις του τύπου "θεωνύμιο σε γενική (ιερός) (εἰμί)" βλ. P. Amandry, *BCH* 95 (1971) 592.

28. O.H.B. Mattingly, "New light on the Athenian Standards Decree (ATL II, D 14)", *Rapports préliminaires - Résumés des communications (du) Xe congrès d'Épigraphie grecque et latine*, Nîmes, 4-10/10/1992, 183, χρονολογεί πειστικά το κείμενο που αναφέρεται στο άρθρο Παναγιώτου 1990, 194 § 1.1.1., όπως και τα υπόλοιπα αντίγραφα του αθηναϊκού νόμου, στο 425/4 π.Χ.

29. 16. Επιγραφή *Φερεκρά(τῆς/τῶς)* στη βάση κύλικας, κτέρισμα ταφής που χρονολογείται στην περίοδο 480-460 π.Χ.: Ι. Βοκοτοπούλου - Μ. Παπά - Μπ. Τσιγαρίδα, *AEMΘ* 2 (1988 [1991]) 320, εικ. 6 (M. Hatzopoulos, *Bull'Épigr.* 1991, 407· *SEG* 39, 1989, 614a)· Vokotopoulou 1990, 81 (*SEG* 40, 1990, 549c). 17. Χάραγμα: *Δεμοσιῆ* στη βάση κύλικας. Χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του 5ου αι. π.Χ.: Ι. Βοκοτοπούλου - Μ. Παπά - Μπ. Τσιγαρίδα, *AEMΘ* 2 (1988 [1991]) 322, εικ. 16 (M. Hatzopoulos, *Bull'Épigr.* 1991, 407· *SEG* 39, 1989, 614b)· Vokotopoulou 1990, 79 (*SEG* 40, 1990, 549a). Ευβοϊκό, προφανώς, αλφάβητο και διάλεκτος σε δημόσιο κείμενο πόλης της Παλλήνης, όπως είναι αναμενόμενο, λόγω της πληθώρας αποικιών της Ερετρίας που είχαν ιδρυθεί στη χερσόνησο (Στράβ. 10, 1, 8). 18. Ενεπίγραφη βάση κύλικας, κτέρισμα ταφής που χρονολογείται στην περίοδο 470-460 π.Χ.: *Ἀριστάρχος π.χ.*]· Vokotopoulou 1990, 79 (*SEG* 40, 1990, 549b). 19. Ενεπίγραφη βάση κύλικας, κτέρισμα από τον τάφο που αναφέρθηκε αμέσως παραπάνω: *Εὐθύμ[ιδης π.χ.]*· Vokotopoulou, *ό.π.* (*SEG*, *ό.π.*).

30. 20. Ανάμεσα σε όστρακα του 6ου και του 5ου αι. π.Χ. δύο συναντήκοντα από χείλους κύλικας με το χάραγμα [- - Ποσειδῶν]: Ι. Βοκοτοπούλου, *AEMΘ* 3 (1989 [1992]) 416, εικ. 17. Ιωνικός (υπό ευρεία έννοια) τύπος του θεωνυμίου (βλ. P. Chantraine, *DELG*, στο λ. Ποσειδῶν). 21. Στο ίδιο σύνολο με το προηγούμενο: "Ένα όστρακο μελανόμορφου κρατήρα σώζει τμήμα επιγραφής σε ιωνικό αλφάβητο". Κείμενο ή φωτογραφία δεν δίδονται: Βοκοτοπούλου, *ό.π.* 22. Στο ίδιο σύνολο με τα προηγούμενα, όστρακο από πυθμένα σκύφου με υπόλοιπο επιγραφής: [ἀν]έθ[ε/η]κε: Ι. Βοκοτοπούλου, *ό.π.* 23. Στο ίδιο σύνολο με τα προηγούμενα, όστρακο από βάση κύλικας που φέρει "κατάληξη ονόματος σε δοτική: ι": Ι. Βοκοτοπούλου, *ό.π.* 24. Χάραγμα στη βάση αγγείου, χρονολογούμενο στην περίοδο 500-480 π.Χ.: Ι. Βοκοτοπούλου, *Civil. gr.*, 75, αρ. 5 (μεγαλογράμματη μεταγραφή): *Πολύαρος*. *Ἀπέδῳκε*. Μη ιωνικό αλφάβητο (το ισοσκελές λάμβδα αποκλείει, μάλλον, αττική ή ευβοϊκή προέλευση) και τύπος του ανθρωπωνυμίου το όνομα συνδέεται ετυμολογικά με τη λέξη: *ἀρᾶ* (βλ. Bechtel, *HPN*, 63), είναι δε λιγότερο σύνηθες από το συνώνυμο *Πολυάρατος/άρητος* (πρβ. *LGPN* I, στο λ.). Ας σημειωθεί ότι και τα δύο ἔπιλον της επιγραφής έχουν τέσσερις οριζόντιες (ή, μάλλον, οριζόντιες) κεραίες. Η στίξη αποτελούμενη από δύο — προφανώς — τελείες που παίρνουν εδώ σχήμα μικρών γραμμών απαντά σε διάφορα αλφάβητα του 6ου και του 5ου αι. π.Χ.: Jeffery, *LSAG* 2, 67, 80, 326. 25. Ιωνική κύλικα προερχόμενη από αποθήκη του ιερού. Χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του 5ου αι. π.Χ.: Ι. Βοκοτοπούλου, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 403, εικ. 16 (δίδεται μόνο το περιεχόμενο της επιγραφής): *Ἀλκίμαχος μ' ἀν[έθηκε]/τῶι Ποσειδῶνι*. Ιωνικό αλφάβητο και ιωνικός τύπος του θεωνυμίου. Ας σημειωθεί εν παρενθέσει ότι την ίδια ένδειξη, για ιωνικής προελεύσεως αποίκους που ίδρυσαν το ιερό, παρέχει και το ίδιο το τοπωνύμιο που οφείλει την ονομασία του στο ιερό, Ποσειδωνία, σε αντίθεση με τη δωρική μορφή του τοπωνυμίου που βρισκόμαστε στην κοντινή Ποτειδαία. 26. Πυθμένας αττικού σκύφου των αρχών του 5ου αι., με εγχάρακτο ιωνικό αλφάβητο. Μετά το ὀμέγα ακολουθεί ένα σαμπί του τύπου 1 της Jeffery (*LSAG* 2, 38): Ι. Βοκοτοπούλου, *AEMΘ* 5 (1991 [1994]) 310, εικ. 16. Η παρουσία του σαμπί είναι αξιοσημείωτη. Εικοστό πέμπτο γράμμα ορισμένων ιωνικών στην αρχή, τουλάχιστον, αλφάβητων, χρησιμοποιήθη-

κε ευρύτερα κατά την αρχαϊκή περίοδο ως γράμμα (αρχικά για τη δήλωση του φωνήματος /ts/) και ως αριθμητικό σύμβολο αργότερα (= "εικοστός πέμπτος" και "900"): βλ. Cl. Brixhe, *BSL* 77 (1982) 216 § 1.2.1. κ.ε. Η αναγραφη αλφαβηταρίων πάνω σε αναθήματα σε ιερά δεν είναι σπάνιο φαινόμενο στην αρχαϊκή εποχή, πρβ. το αλφαβητάριο σε αγγείο από το Ηραίο της Σάμου, του 660 π.Χ. (Guarducci, *Epigr.gr.*, 68-9, αρ. 1) και φαίνεται ότι σχετίζεται με αντιλήψεις για τον μαγικό χαρακτήρα της γραφής και τη δύναμη της συγκεκριμένης σειράς και της επανάληψης (πρβ. M. Lejeune, *RPh* 57, 1983, 7).

31. Το φαινόμενο αυτό δεν εντοπίζεται μόνο στη Χαλκιδική· η Ρόδος, για παράδειγμα, παρουσιάζει τα ίδια χαρακτηριστικά σε ανάλογα εν πολλοίς χαράγματα και εποχή: βλ. το εξαιρετικό από πολλές απόψεις άρθρο του A. Johnston, "Rhodian Readings", *ABSA* 70 (1975) 145-67.

32. Panayotou 1990, 197-8.

33. Βλ. Zahrt 1971, 171· πρβ. Eug. Borza, "The Philhellenism of Archelaus", *Arch. Mak.* 5 (1989 [1993]) 243.

34. Panayotou 1990, 225.

35. 27. Στλεγγίδα με δεξιόστροφο χάραγμα σε "κόκκινο" αλφάβητο (αν κρίνει κανείς από το χεί), χρονολογημένη στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., αλλά για παλαιογραφικούς λόγους νομίζω ότι θα πρέπει να χρονολογηθεί περίπου στα μέσα του 5ου αι., πρβ. το χάραγμα από τη Βοιωτία Jeffery, *LSAG* 2, 93, 95, αρ. 18, πίν. 9. 18· M. Parović-Pešikan, *ZAnt* 38 (1988) 43-8 (*SEG* 38, 1988, 719). Το κείμενο έχει ως εξής: *Ἀντιμαχία εἴμι*. Ο τύπος του επιθέτου χαρακτηρίζει — χωρίς να είναι αποκλειστικός — την αιολική διαλεκτική ομάδα, βλ. Fr. Bechtel, *Die griechischen Dialekte*, I, Berlin 1921, 109· R. Hodot, *Le dialecte éolien d'Asie. La langue des inscriptions*, Paris 1990, 228. Μπορούμε να προχωρήσουμε περαιτέρω: αν το κείμενο προήρχετο από τη Θεσσαλία, θα περίμενε κανείς τύπο *εἴμι*, αν προήρχετο από τη Λέσβο *εἴμι* (και στις δύο περιπτώσεις κανονικά γραφή *EMMI*, με την επιφύλαξη που εκφράστηκε παραπάνω για τη γραφή του αρ. 6). Επομένως, η στλεγγίδα προέρχεται από τη Βοιωτία μάλλον, και ίσως αποτελούσε μέρος λαφύρων που ἔφτασαν με κάποιο τρόπο ως το Trebenište.

36. 28. Χάραγμα με το όνομα: *Πεπερίας* (σε γενική) / *Πεπερίας* (σε ονομαστική πτώση) σε ασημένα ομφαλωτή φίαλη, των αρχών του 5ου αι. π.Χ., κτέρισμα πλούσιας γυναικείας ταφής της ύστερης αρχαϊκής περιόδου: Μ. Ανδρόνικου - Αγγ. Κοτταρίδου, *ΓΑΕ* 1988 [1991], 104 (σχολιασμός του ονόματος, περιγραφή ορισμένων γραμμάτων· φωτογραφία δεν δίδεται). Κατά τους ανασκαφείς "τά γράμματα ἀκολουθοῦν γενικά τούς τύπους τῶν λεγομένων δυτικῶν ἀλφάβητων".

37. Θα επανέλθω αλλού για λεπτομερή πραγμάτευση των κειμένων της Αιανής. 29. Δεξιόστροφο χάραγμα επί μελαμβραφούς καθάρου ο οποίος βρέθηκε σε νεκροταφείο: Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη, *Civil. gr.*, 34, 74, αρ. 2· της ίδιας *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 78-9, εικ. 21. Το κείμενο έχει ως εξής: [- - -]λάλιος ἐμί τῆς δολιῶ (ἢ τῆς Δολιῶ). Το πρώτο γράμμα της πρώτης λέξης θα μπορούσε να είναι γάμμα. Η πρώτη λέξη είναι ίσως η κατάληξη ενός κτητικού επιθέτου. Η τελευταία λέξη είναι είτε ένα μητρωνυμικό, ή *Δόλιος*/ή πιθανότερα τὸ *Δόλιον* που προέρχεται από το επίθετο, είτε το επίθετο το ίδιο με την έννοια "εἶμαι (το αγγείο) της Χ, της πονηρής / εἶμαι (το αγγείο) της Χ, της κόρης της Δολιού".

Τα υπόλοιπα πρώιμα κείμενα της Αιανής είναι, απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε, γραμμένα σε μη ιωνικό αλφάβητο. 30. Ατόπημα κεραμίδας με δεξιόστροφο χάραγμα. Βρέθηκε μέσα σε κτίσμα υστεροαρχαϊκών χρόνων. Χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.: Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη, *Civil. gr.*, 33, 74 αρ. 3· της ίδιας, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 82-3, σχέδ. 3, εικ. 25 (με διαφοροποιημένες μερικούς αναγνώσεις). 31. Στόμιο πίθου το οποίο φέρει δεξιόστροφο βαθύ χάραγμα, μάλλον πριν από την όπτηση. Εύρημα εκ περισυλλογής. Κατά την εκδότρια χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους: Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 81, σχέδ. 2, εικ. 24. Πρβ. της ίδιας, *Civil. gr.*, 34. 32. Επιτύμβια στήλη από ασβεστόλιθο του δευτέρου ημίσεος του 5ου αι. π.Χ. Φέρει διακοσμητικά στοιχεία εγχάρακτα, επιζωγραφισμένα με κόκκινο χρώμα. Το όνομα της νεκρής (αν πρόκειται για θηλυκό όνομα σε ονομαστική, και όχι για μια

γενική αρσενικού), είναι χαραγμένο κατακόρυφα: Κλειδίνα. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 78-80, σχ.δ. 1, εικ. 22. Πρβ. της ίδιας, *Civil. gr.*, 34. Το πέμπτο γράμμα μπορεί να είναι και ώμεγα, το σπάσιμο του λίθου καλύπτει το κατώτερο τμήμα του γράμματος. Η κάθετη διάταξη του κειμένου καθώς και το έμφιλον με την κάθετη κεραία να ξεπερνά την κατώτερη οριζόντια επιτρέπουν ίσως τη λίγο υψηλότερη χρονολόγηση της στήλης, στο πρώτο ήμισυ του αιώνα. Αν πρόκειται για ένα όνομα σε γενική (πρβ. τα περίπου σύγχρονα επιτύμβια της Ολύθνου, αρ. 2 και 3 ανωτ.), άρα αρσενικό, θα μπορούσαμε να έχουμε μια γενική του ονόματος Κλειωνιάς, για παράδειγμα, συντετηγμένο υποκοριστικό από σύνθετο Κλειώνυμος, πρβ. Κλεόφαντος > Κλεοφάς. 33. Αττικό μελαμβραφές σκυφίδιο με το θεωνύμιο, μάλλον, Θέμιδος, εγχάρακτο στο κάτω μέρος της βάσης του. Χρονολογείται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ.: Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΔ* 42 (1987 [1992]) Χρονικά Β₂, 422, πίν. 243α της ίδιας, *Αιανή Κοζάνης*. Αρχαιολογικός οδηγός, Θεσσαλονίκη 1989, 42, εικ. 9 της ίδιας, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 82 σημ. 27 της ίδιας, *Civil. gr.*, 33, 75 αρ. 4.

38. 34. Μαριόρινη ανεπίσημη πεσσοειδής στήλη γραμμένη στοιχηδόν. Η ανωτέρω χρονολογία δίδεται σύμφωνα με το *Bull'Épigr.* Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Μακεδονικά* 26 (1987-1988) 51-54 αρ. 1, πίν. 1α (Μ. Hatzopoulos, *Bull'Épigr.* 1990, 464: *SEG* 38, 1988, 647). Το κείμενο έχει ως εξής [...].*θαγόρη* / *Ἀριστοκράτες* / *Ἀριστοβόλη*. Πυ-, Ὀρ- Ἄν- είναι εξίσου πιθανές συμπληρώσεις για το πρώτο όνομα. Η διάλεκτος στην οποία είναι γραμμένο το κείμενο είναι η ιωνική χωρίς άλλο προσδιορισμό: η κατάληξη των αρσενικών -ρης είναι κοινή —και αποκλειστική— σε όλον τον ιωνόφωνο χώρο, όπως και η γενική -εος των ονομάτων σε -ε / -ος- (Ραναγούτου 1990, 218, 221).

39. 35. Χρυσό δακτυλίδι, στη σφενδόνη του οποίου υπάρχει η επιγραφή *Δῶρον* σε ιωνικό αλφάβητο. Χρονολογείται στις αρχές του δεύτερου τετάρτου (Δεσποίνη), ή στις αρχές του τρίτου τετάρτου (Johnston) του 5ου αι. Τα κριτήρια χρονολόγησης της πρώτης είναι μάλλον αρχαιολογικά, ενώ του δεύτερου παλαιογραφικά, υποθέτω, λόγω του σχήματος του ώμεγα, που χρονολογείται από την Jeffery (*LSAG*², 38) στα μέσα περίπου του αιώνα. Αικ. Δεσποίνη, *Έργον* 1981 [1982], 20 (φωτ.) (*SEG* 31, 1981, 649): της ίδιας, *ΠΑΕ* (1981 [1983]), 40-1, πίν. 55β της ίδιας, *Σίνδος*, *Κατάλογος της έκθεσης*, Αθήνα 1985, 66-7, αρ. 96 (Μ. Sève, *Bull'Épigr.* 1988, 263: Α. Johnston, *LSAG*², Suppl. 479 αρ. F).

Η διπλή τράπεζα της Νέας Αγχιάλου είναι το πόλισμα στο οποίο αντιστοιχεί το νεκροταφείο που ανασκάφηκε στη Σίνδο. Στη θέση αυτή βρέθηκε: 36. Λαβή από αττικό μελαμβραφές κύπελλο (ή σκύφο τύπου Β) των μέσων του 5ου αι. π.Χ. με εγχάρακτο σε μη ιωνικό αλφάβητο το όνομα Ἄργαυθῆνιος, όνομα του βασιλιά της Ταρτησού που έζησε κατά τον 6ο αι. και υπήρξε διάσημος για τη μακροζωία του: Μ. Τιβεριού, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 323, εικ. 14. Τέτοιου τύπου γάμμα απαντά σε μερικές δωρικές περιοχές (Jeffery, *LSAG*², 151, 183, 308) αλλά και στη Βοιωτία (Jeffery, ό.π., 89), αλλά δεν συνδυάζεται —πλην της Λακωνίας— με αυτόν τον τύπο ρῶ, ένδειξη, νομίζω, για το ότι το χάραγμα έγινε επιτόπου. Η ακανόνιστη θέση και φορά του ρῶ δεν επιτρέπει περαιτέρω παρατηρήσεις.

40. 37. Σφραγίδα με τη γενική *Νῶμηνιδ* στο εσωτερικό ορειχάλκινης σπλεγγίδας του τέλους περίπου του 5ου αι. π.Χ.: Μ. Paronici-Pesikan, *ŽAnt* 38 (1988) 48-51, αρ. II, πίν. 2, αγγλ. περιλ. σσ. 52-3 (*SEG* 38, 1988, 602). Η απόδοση της νόσου διφθόγγου με *Ο* τόσο στο θέμα (*Νεο* → *Νου*-κατόπιν συναίρεσως) όσο και στην κατάληξη αποτελεί συντηρητική γραφή που απαντά στις παλαιότερες επιγραφές (R. Meister, *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften*, IV. 1., Göttingen 1886, 906-9, 911). Για το όνομα *Νουμήνιος*, συχνό όνομα για τα παιδιά που είχαν γεννηθεί κατά την περίοδο της νέας σελήνης, βλ. Bechtel, *HPN*, 522: O. Masson, στον τόμο *Φιλίας Χάριν*. *Mélanges E. Manni*, IV, Roma 1980, 1485 (=OGS, 327).

41. 38. Με "μπλε" (ιωνικό) ξεί. Head, *HN*², 219: Jeffery, *LSAG*², 364, 370 αρ. 27. Αν η λεζάντα του νομίσματος εξετασθεί υπό το φως των ιστορικών συμφραζομένων και στο πλαίσιο της υποθέσεως στο οποίο κινείται η παρούσα μελέτη, το ιωνικό ξεί εξηγείται ικανοποιητικότερα από ό,τι σε παλαιότερο άρθρο (Cl. Brixhe - A. Panayotou, "L'atticisme de la Macédoine: l'une des sources de la koiné", *Verbum* 11, 1988, 248) όπου είχαμε υποθέσει επίδραση μιας χαλκιδικής

αποικίας, ίσως της Ακάνθου.

42. 39. Με "μπλε" (ιωνικό) χεί, Head, *HN*², 220-1.

43. Για τις αλληπάλληλες προσπάθειες εγκαταστάσεως στην περιοχή βλ. D. Asheri, "Studio alla storia della colonizzazione di Anfipoli sino alla conquista macedone", *RFIC* 95 (1967) 5-30.

44. 40. Επιτύμβιο επίγραμμα, χρονολογούμενο είτε στο τελευταίο τέταρτο του 6ου / αρχές του 5ου αι. π.Χ. (Λαζαρίδης), είτε στο 476/5, έτος κατάληψης της Ηϊόνος από τον Κίμωννα (Hansen) είτε στο πρώτο τέταρτο του 5ου αι. (Johnston): Δ. Λαζαρίδη, *ΑΕ* 1976, 164-81, πίν. 57-63 (*SEG* 27, 1977, 249: *Bull'Épigr.* 1978, 297): Ρ. Α. Hansen, *Carmina Epigraphica Graeca saeculorum VIII-V a. Chr. n.*, Berlin 1983, αρ. 155: Α. Johnston, *LSAG*², Suppl. 479, αρ. C, πίν. 80. Το κείμενο έχει ως εξής: *Μνήμ' ἀρετῆς ἔθεσαν Πάριδι Τοκεδ ἠώνκεν / ἤβην: [Ἡ]δῶνως ἀνφ' ἐρατῆς ὄλεσσε > βαρναμένως*. Ως γνωστόν στο πρώτο αλφάβητο το Ω αποδίδει το /o/ και το /o:/, ενώ το Ο αποδίδει το /o:/. Η δήλωση της δασύτητας μπροστά από το Ω/Ο και η απουσία της μπροστά από το Η οφείλεται σε σύντηξη του ονόματος του γράμματος (ἦτα) και οιονεί συλλαβική χρήση του: βλ. τελευταία R. Wachter, "Abbreviated Writing", *Kadmos* 30 (1991) 49-80 και Cl. Brixhe, στον τόμο *Mélanges Fr. Kerlouégan*, Besançon-Paris 1994, 90, σημ. 23. Το ίδιο συμβαίνει για παράδειγμα και στη, σύγχρονη περίπου, επιγραφή της Ακάνθου: Ραναγούτου 1990, 223-4, § 5.1.1.: ἦος, αλλά Ἐρόνασσα βλ. και στην επιγραφή της επομένης σημείωσης: τῶκατομπέδω (κράση < τῶ ἕκατ).

45. Βλ. για παράδειγμα τον πρόσφατα δημοσιευμένο όρο του εκατομπεδού ναού της Δήμης από τη Γαλήμω (*Civil. gr.* 190, αρ. 215 —μεγαλογράμματη μεταγραφή): *Δήμητρώς ἡδῶς εἰμι τῶκατομπέδω*. Ο όρος πρέπει να χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του 6ου αι. π.Χ. βάσει παλαιογραφικών κριτηρίων: το έμφιλον, το άλφα, το σίγμα και κυρίως το ώμεγα έχουν την αρχαϊκή τους μορφή, όπως σε πρώιμα κείμενα της Θάσου (βλ. J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, I, Paris 1954, αντίστοιχα 444, 443, 445-6).

46. 41. Εγχάρακτο όστρακο από κρατήρα, με κατάλογο ονομάτων, χρονολογούμενο στα μέσα περίπου του 5ου αι. π.Χ.: Eug. Vanderpool, "Appendix", στο έργο του W. Kendrick Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, I, Berkeley 1965, 46-7, εικ. 3, πίν. 47. Ο κατάλογος έχει ως εξής: [...].*ος* / *Ποτος* / *Σκινδας* / *Δρεβίς* [---] / *5 Τριπας* [---] / *Τράλι* [---] / *Παων*. Στ. 3: Ο εκδότης μεταγράφει *Σκινδαξ*, αλλά το ίχνος του τελευταίου γράμματος στο απόγραφο του είναι αρκετά πλάγιο για *Ξ*. Στ. 4., 5.: Στο τέλος, ίχνη γραμμάτων. Στ. 7.: Το Ω αποτελεί την ένδειξη ότι το αλφάβητο είναι ιωνικό. 42. Απότμημα επιγραφής σε ιωνικό αλφάβητο (*Η, Ω*) και διάλεκτο (- πίη), χρονολογούμενη στον 5ο αι. π.Χ., Δ. Λαζαρίδη, *ΠΑΕ* 1982 [1984], 50, πίν. 33 (*SEG* 35, 1985, 704). Το κείμενο έχει ως εξής: [---] / *ΔΩΝ* [---] / [---] / *Ο*: Ἄθη [---] / [---] / *πίη*.

47. Πρόσφατα (ανα)δημοσιευμένες κατά περίπτωση και με νέα χρονολόγηση από τον Μ. Χατζόπουλο, *Actes de vente d'Amphipolis (Μελετήματα* 14, 1991).

48. Kraay 1976, 131: Αικ. Λιάμπη, "Κυκλοφορία τῶν ὄσμων ἀρχαϊκῶν καὶ πρώιμων κλασικῶν μακεδονικῶν καὶ ἑρακομακεδονικῶν νομισμάτων σὲ ἑθασαυρούς", *Αρχ. Μακ.* 5 (1989 [1993]) 789-808, κυρίως σσ. 797, 798.

49. Ο Δαρείος εἰσβῆλε στη Σκυθία περί το 513 και κυριάρχησε γενικῶς εἰπείν στη Θράκη περί το 512 π.Χ. Περὶ το 510 το Βασίλειο της Μακεδονίας προσητήθη, αλλά ο βασιλεὺς Αμύντας ο Α' παρέμεινε στο θρόνο ως υποτελής βασιλεὺς: Ν. G. L. Hammond στον τόμο: Ν. G. L. Hammond - G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, II, Oxford 1979, 56 κ.ε.: Μ. Errington, *Geschichte Makedoniens*, München 1986, 17.

50. Kraay 1976, 130, 135.

51. Ανδρονίκου, *Θρακ. Επετ.* 3: του ίδιου, "Βεργίνα 1988. Ανασκαφή στο νεκροταφείο", *AEMΘ* 2 (1988) 2: Μ. Ανδρονίκου - Αγγ. Κοτταρίδου, "Ανασκαφή Βεργίνας", *ΠΑΕ* 1988 [1991], 105, 107: Αγγ. Κοτταρίδου, "Βεργίνα 1989. Ανασκαφή στο νεκροταφείο στα ΒΔ της αρχαίας πόλης", *AEMΘ* 3 (1989 [1992]), 2, 6-7.

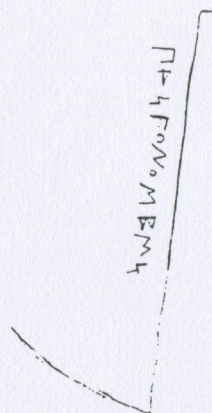
52. L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions*, Berlin - New York 1980, 26-7.

53. Βλ. Ραναγούτου 1990, 225.

54. Για τις συνθήκες υιοθέτησης της αττικής Κοινής στη Μακεδονία βλ. Α. Παναγιώτου, *Ελληνική Διαλεκτολογία* 3 (1992-1993 [1993]) 6-7.

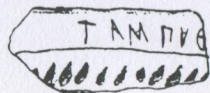
ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αρ. 1 Ποτειδαία(;) / Poteidaia(?)

Αρ. 4 Σάνη / Sane

Αρ. 5 Σάνη / Sane

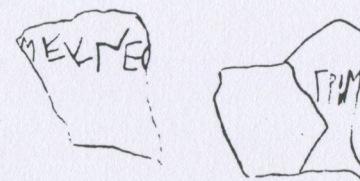
ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Αρ. 6 Καραμπουρνάκι / Karabournaki

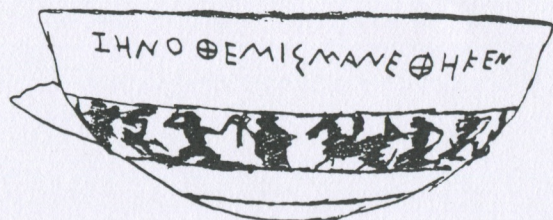

Αρ. 8 Παρθενών / Parthenon

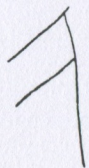

Αρ. 9 Παρθενών / Parthenon

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αρ. 10 Ποσειδειον / Poseideion

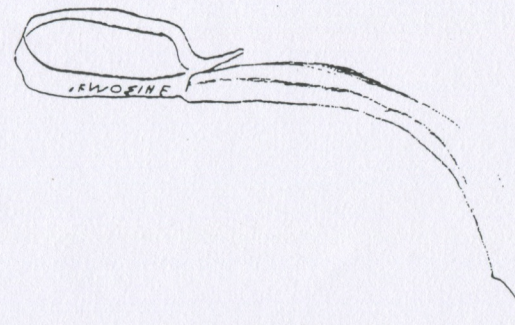

Αρ. 11 Τορώνη / Torone

Αρ. 12 Θεσσαλονίκη(ς) / Thessalonica(?)

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Αρ. 13 Άκανθος / Acanthus

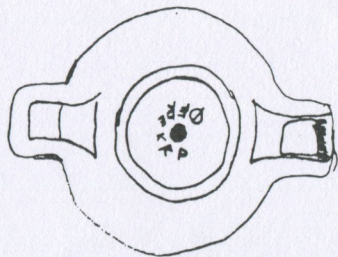

Αρ. 14 Παρθενών / Parthenon

Αρ. 15 Παρθενών / Parthenon

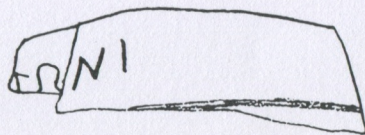
ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Αρ. 16 Πολύχρονο / Polychrono

Αρ. 17. Πολύχρονο / Polychrono

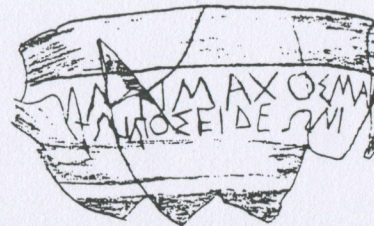

Αρ. 20 Ποσειδειον / Poseideion

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Αρ. 24 Ποσειδειον / Poseideion

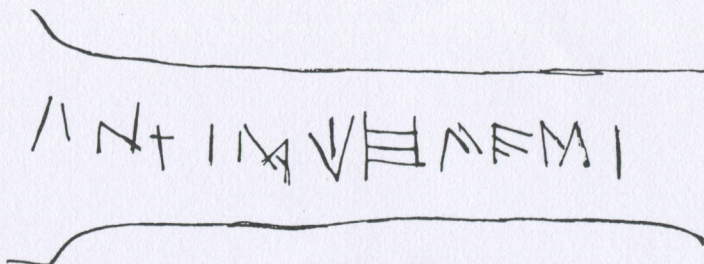

Αρ. 25 Ποσειδειον / Poseideion

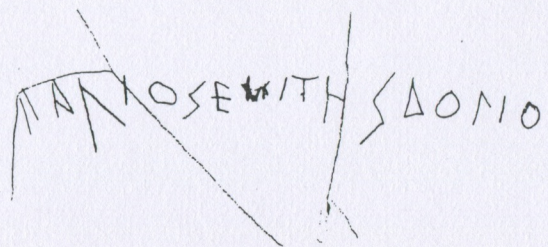

Αρ. 26 Ποσειδειον / Poseideion

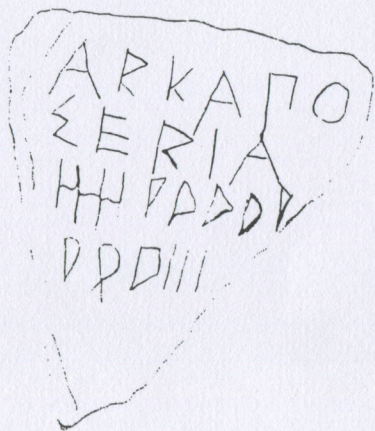
ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Αρ. 27 Trebenište

Αρ. 29 Αϊανή / Aeane

Αρ. 30 Αϊανή / Aeane

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

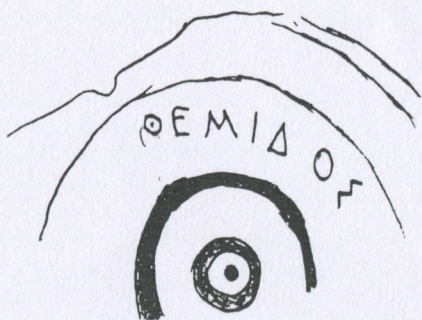

Αρ. 31 Αϊανή / Aeane

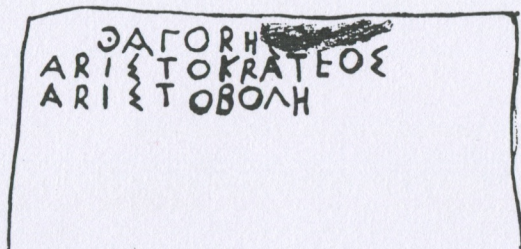

Αρ. 32 Αϊανή / Aeane

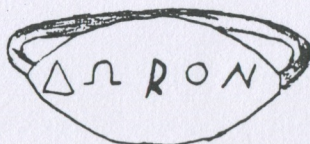
ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Αρ. 33 Αϊανή / Aiane

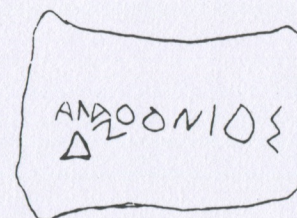

Αρ. 34 Πέλλα / Pella

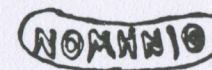

Αρ. 35 Σίνδος / Sindos

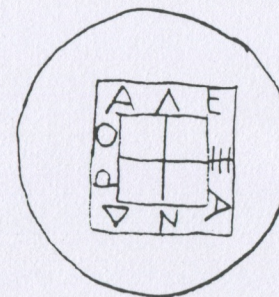
ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Αρ. 36 Νέα Αγχίαλος / Nea Anchialos

Αρ. 37 Demir Karija

Αρ. 38 Οκτάδραχμο Αλεξάνδρου Α' /
Octadrachm of Alexander I

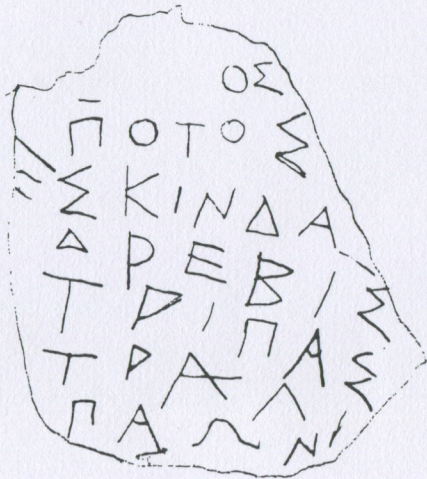
ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Αρ. 39 Διώβολο Αρχελάου Α' / Diobal of Archelaus I

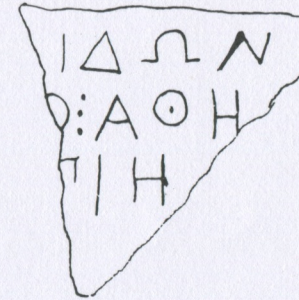
ΑΝΗΜΑΡΕΤΗΣ ΕΘΕΣΑΝΤΑΡΙΟΙΤΟΚΕΟΗΔΜΕΚΕ
 ΗΧΗΜΝΟΜΟΣΑΝΘΕΡΗΤΗΣ ΟΛΕΣΙCΑΡΝΑΜΕΤΟ

Αρ. 40 Αμφίπολις / Amphipolis

Αρ. 41 Αμφίπολις / Amphipolis

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Αρ. 42 Αμφίπολις / Amphipolis